

JEAN-CLAUDE CHEYNET

✂

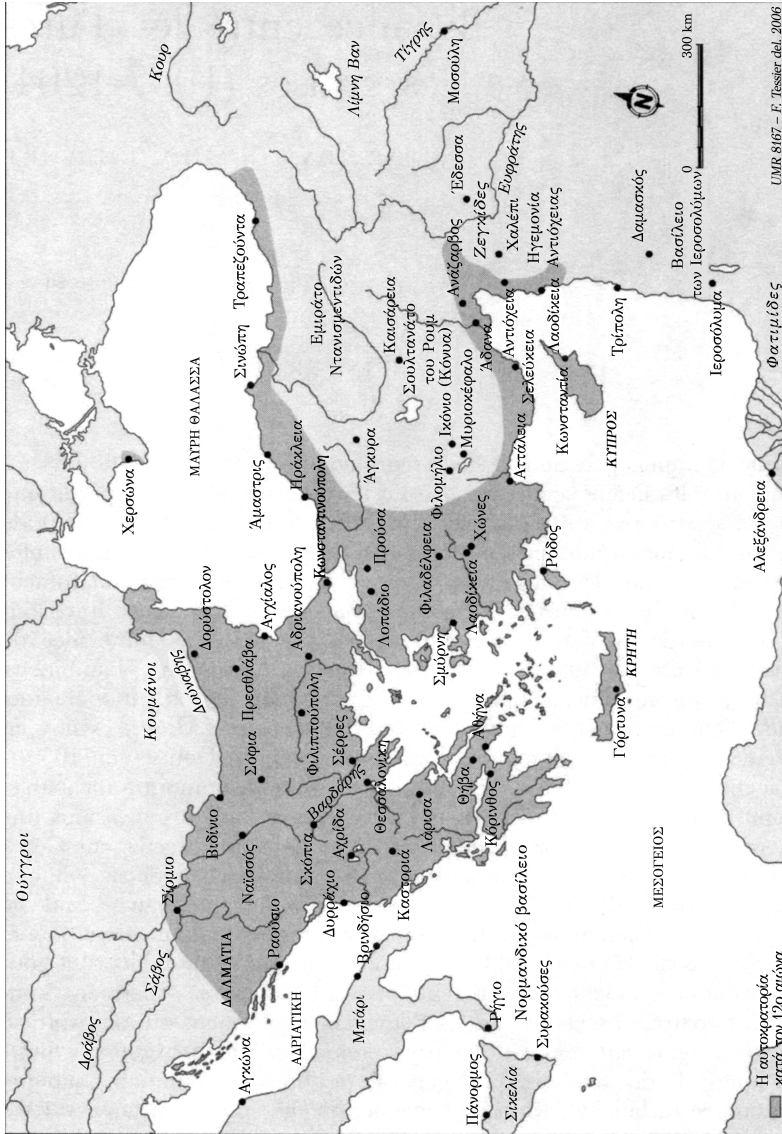
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ
ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΟΥΣ (1057-1204)

Οι ταραχές στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας

Ο νέος αυτοκράτορας Ισαάκιος Κομνηνός ηγήθηκε νικηφόρας εκστρατείας εναντίον των Πετσενέγγων που είχαν καταφύγει στα βόρεια του Δούναβη, αλλά επιστρέφοντας απώλεσε μέρος του στρατεύματος λόγω τρομερής πλημμύρας. Μεριμνώντας να αποκαταστήσει τα δημόσια οικονομικά, αποφάσισε να ανακαλέσει ορισμένες παροχές και να μειώσει τα ποσά που καταβάλλονταν ως ρόγα ιδίως στα μοναστήρια, αντιμετωπίζοντας έτσι την εχθρότητα των πρώην δικαιούχων. Δυσaréστησε τμήμα του στρατού, όταν αντιτάχθηκε, ρεαλιστικά πράττοντας, σε κάθε ιδέα περαιτέρω επέκτασης. Η θέση του υπονομεύτηκε επίσης εξαιτίας της ρήξης του με τον φιλόδοξο Μιχαήλ Κηρουλάριο, ο οποίος κατόρθωσε εν μέρει να τον αποξενώσει από την κοινή γνώμη στην Κωνσταντινούπολη. Ο αυτοκράτορας, όταν αρρώστησε, παραιτήθηκε, ίσως και υπό την επιρροή του Μιχαήλ Ψέλλου, υπέρ του παλαιού του συστρατιώτη Κωνσταντίνου Δούκα το 1059.

Η επιλογή αποδείχτηκε μάλλον άστοχη, αφού ο Κωνσταντίνος, παρά την αυστηρή φορολογική του πολιτική, φάνηκε ανίκανος να αντιμετωπίσει τις εισβολές Τούρκων, Πετσενέγγων και Ούζων, που απειλούσαν την Κωνσταντινούπολη. Ο αυτοκράτορας πέθανε το 1067, προτού τα αποτελέσματα της πολιτικής του οδηγήσουν σε γενικευμένες εξεγέρσεις, αφήνοντας πίσω του μια χήρα, την Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα, συγγενή των Κηρουλαρίων, και παιδιά, το μεγαλύτερο από τα οποία, ο Μιχαήλ, μολονότι ήταν ήδη σε ηλικία να βασιλεύσει, κρινόταν ακόμη ακατάλληλο για να κυβερνήσει. Η Ευδοκία λοιπόν ορίστηκε αντιβασίλισσα, αλλά, καθώς η κατάσταση στο εξωτερικό μέτωπο επιδειωνόταν, ο πατριάρχης και η Σύγκλητος την απάλλαξαν από τον όρκο πίστης που είχε αναγκαστεί να δώσει, στο όνομα του νεκρού της συζύγου, να μην ξαναπαντρευτεί για να μην απολεσθούν τα δυναστι-

Η Αυτοκρατορία περί τον 12ο αιώνα

κά δικαιώματα. Η Ευδοκία διάλεξε έναν στρατηγό που έχαιρε καλής φήμης, έστω κι αν καταγόταν από οικογένεια που πρωτοστατούσε στην υποκίνηση ταραχών, τον Ρωμανό Διογένη, και τον παντρεύτηκε τον Ιανουάριο του 1068, στέφοντάς τον ταυτόχρονα συναυτοκράτορα και προκαλώντας έτσι ένα είδος πραξικοπήματος εις βάρος του οίκου των Δουκάδων.

Στα τρεισήμισι χρόνια της βασιλείας του Ρωμανού, οι φιλοδοξίες των διαφόρων φατριών που εποφθαλιμούσαν την εξουσία εκδηλώθηκαν ανοιχτά. Τα μέλη της οικογένειας Διογένη ήθελαν να διασφαλίσουν τις επιτυχίες τους, εφόσον μάλιστα η Ευδοκία είχε χαρίσει γιους στον Ρωμανό. Η Άννα Δαλασσηνή, νύφη από αδελφό του Ισαακίου Κομνηνού, σκόπευε να προωθήσει έναν από τους γιους της στον θρόνο, που κατά την κρίση της έπρεπε να περιέλθει σε Κομνηνό, και, τέλος, οι Δούκες, καθοδηγούμενοι από τον αδελφό του Κωνσταντίνου Ι', τον καίσαρα Ιωάννη Δούκα, φοβούνταν ότι θα εκδιωχθούν, αν ο Ρωμανός Διογένης καθίστατο υπερβολικά δημοφιλής χάρη στις νίκες του. Ο Ρωμανός, που είχε τεθεί αυτοπροσώπως επικεφαλής του στρατού, προσπαθούσε να βελτιώσει τις μαχητικές ικανότητες των στρατιωτών του με καλύτερη εξάσκηση και ενίσχυση της στρατολόγησης. Ωστόσο, όχι μόνο δεν κάθρθωσε να σημειώσει καμία σημαντική επιτυχία, αλλά και ορισμένοι στρατηγοί του, όπως ο Μανουήλ Κομνηνός, ηττήθηκαν. Κατά τη μάχη του Μαντζικέρτ, ο γιος του καίσαρα Ιωάννη, ο Ανδρόνικος, έθεσε απροκάλυπτα τα συμφέροντα της οικογένειάς του υπεράνω των συμφερόντων της Αυτοκρατορίας, όταν, ως διοικητής της οπισθοφυλακής του βυζαντινού στρατού, επέτρεψε στους Τούρκους να περικυκλώσουν και να αιχμαλωτίσουν τον Διογένη. Όταν ο σουλτάνος τον απελευθέρωσε και του έδωσε ως συνοδεία τουρκική φρουρά, οι Δούκες άδραξαν την ευκαιρία και απομάκρυναν την Ευδοκία από τον θρόνο, για να τοποθετήσουν εκεί, τον Οκτώβριο του 1071, τον Μιχαήλ Ζ' Δούκα, με την ενεργό υποστήριξη του καίσαρα Ιωάννη Δούκα.

Ο Ρωμανός Διογένης δεν πτοήθηκε και, στηριζόμενος στη μεγάλη δημοτικότητα του στην Ανατολή, κυρίως στην Καππαδοκία, συγκέντρωσε στρατό, αλλά ηττήθηκε δύο φορές και τελικά παραδόθηκε· αντίθετα από τις υποσχέσεις που του είχαν δοθεί, τυφλώθηκε υπό συνθήκες που τον οδήγησαν γρήγορα στον θάνατο, στις 4 Μαΐου του 1072. Οι Δούκες είχαν επικρατήσει, με τίμημα όμως έναν τρομερό εμφύλιο πόλεμο που τους κατέστησε ελάχιστα δημοφιλείς σε ένα τμήμα της Ανατολής και ενέπλεξε τους Τούρκους στα εσωτερικά πολιτικά προβλήματα της Αυτοκρατορίας. Ο ενδεχόμενος κίνδυνος αυτής της στρατηγικής δεν έγινε αντιληπτός, αφού στη Μικρά Ασία παραχωρήθηκαν στον Ανδρόνικο Δούκα μεγάλες εκτάσεις ως ανταμοιβή για τη νίκη του επί του Ρωμανού Διογένη.

Όταν ο Μιχαήλ Ζ' ανέλαβε την εξουσία, απέτυχε να αναχαιτίσει την προέλαση των εχθρών. Ένας κρατικός λειτουργός, ο ευνούχος Νικηφορίτζης, που

σύμφωνα με τους χρονογράφους της εποχής δεν έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης, έλαβε δραστικές αποφάσεις [Lemerle, 631]. Προσπάθησε να εξασφαλίσει νέες πηγές χρηματοδότησης, αφού οι φοροεισπράκτορες αδυνατούσαν πια να εισπράττουν τους φόρους σε μεγάλο τμήμα της Μικράς Ασίας, και επέβαλε μονοπώλιο στο εμπόριο σίτου που προοριζόταν για την Κωνσταντινούπολη. Προσπάθησε επίσης να ανασυντάξει μια μονάδα επίλεκτων αυτοχθόνων στη Μικρά Ασία, για να πολεμήσει τους Τούρκους.

Οι προσπάθειές του αποδείχτηκαν άκαρπες, γιατί τον Μιχαήλ Ζ΄ τον αμφισβητούσαν όλοι, και το 1077 εκδηλώθηκαν δύο μεγάλες στρατιωτικές στάσεις. Ο στρατός της Δύσης, που λίγο-πολύ διατηρούνταν ακέραιος, συντάχθηκε με έναν στρατηγό του, τον Νικηφόρο Βρυέννιο, που καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια της Αδριανούπολης, ενώ τα υπολείμματα των ταγμάτων της Ανατολής τέθηκαν, ως επί το πλείστον, υπό τις διαταγές ενός άλλου κορυφαίου στρατηγού, του Νικηφόρου Βοτανειάτη. Ο αυτοκράτορας απευθύνθηκε σε Φράγκους και Τούρκους για στρατιωτικές ενισχύσεις, αλλά ο Βοτανειάτης κατόρθωσε να απωθήσει τους Τούρκους του Σελτζουκίδη Σουλεϊμάν που είχαν σταλεί εναντίον του. Οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης, ανήσυχoi για τους πρόσφυγες που κατέφθαναν από την Ανατολία, και εξαντλημένοι από την έλλειψη και την ακρίβεια του σιταριού, στράφηκαν πάλι στον στρατηγό από την Ανατολή, τον Νικηφόρο Βοτανειάτη, που εισήλθε θριαμβευτής στην πόλη τον Απρίλιο του 1078.

Όταν ο Νικηφόρος έγινε αυτοκράτορας, με την υποστήριξη, τον πρώτο καιρό, των Κομνηνών, νυμφεύθηκε, προκειμένου να ενισχύσει τη νομιμότητά του, την αυτοκράτειρα Μαρία της Αλανίας, που είχε χωρίσει από τον Μιχαήλ Ζ΄· αναγκάστηκε όμως να καταπνίξει βίαια τις εξεγέρσεις των στρατευμάτων της Δύσης, που αρχικά τα καθοδηγούσε ο Βρυέννιος, ο οποίος δεν είχε ακόμη παραιτηθεί από τις φιλοδοξίες του, και στη συνέχεια ο δούκας του Δυρραχίου Νικηφόρος Βασιλάκης. Ο Νικηφόρος Γ΄ επικράτησε, κυρίως χάρη στην υποστήριξη των Τούρκων, οι οποίοι για πρώτη φορά διαπεραιώθηκαν μαζικά στην Ευρώπη με τη συγκατάθεση των Αρχών. Ο αυτοκράτορας, ηλικιωμένος πια και έγκλειστος στο Μεγάλο Παλάτιο, απογοήτευσε με την αδράνειά του, αδυνατώντας να τεθεί επικεφαλής του στρατού του σε εκστρατεία εναντίον των Τούρκων, οι οποίοι αποτελούσαν πια ορατή απειλή στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου. Οι μηχανορραφίες της αυλής κατέληξαν σε περιστασιακές συμμαχίες ανάμεσα στις διάφορες φατρίες. Η Άννα Δαλασσηνή αποδείχτηκε ιδιαίτερα ικανή χειραγωγός και ενίσχυσε την επιρροή της πολυμελούς της οικογένειας με επιγαμίες, δημιουργώντας γαμήλιους δεσμούς με τους λαμπρότερους οίκους της εποχής, εκτός από τους Μακεδόνες, που ήταν εγκατεστημένοι στην Αδριανούπολη. Ο δυο της γιοι, ο Ισαάκιος και ο Αλέξιος, ενώ για μεγάλο διάστημα απολάμβαναν την εμπιστο-

σύνη του Βοτανειάτη, εξασφάλισαν πια και την υποστήριξη της αυτοκρατορίας Μαρίας της Αλανίας, που ανησυχούσε για τη μοίρα του γιου της Κωνσταντίνου, κληρονόμου των Δουκάδων. Όταν ο άτεκνος Βοτανειάτης αποφάσισε να μεταβιβάσει την Αυτοκρατορία σε έναν ανιψιό του, οι Κομνηνοί, επωφελούμενοι από το γεγονός ότι είχαν συγκεντρώσει στρατό κοντά στην πρωτεύουσα, με σκοπό, υποτίθεται, να συγκρουστούν με τους Τούρκους, στασίασαν και επέλεξαν για αρχηγό τους τον Αλέξιο, ο οποίος είχε τις καλύτερες οικογενειακές διασυνδέσεις. Ο στρατός τους, με την ετερόκλητη σύνθεση, μπήκε στην Κωνσταντινούπολη την 1η Απριλίου 1081 και επιδόθηκε σε λεηλασίες που έμειναν χαραγμένες για πολύ καιρό στη μνήμη των κατοίκων της πρωτεύουσας. Ο Αλέξιος Κομνηνός υπονόμεισε τον γυναικάδελφό του Νικηφόρο Μελισσηνό, άλλο στασιαστή, ο οποίος παραιτήθηκε από τις διεκδικήσεις του επί του θρόνου με αντάλλαγμα τον τίτλο του καίσαρα και μεγάλες φορολογικές προσόδους. Σε ηλικία είκοσι τεσσάρων ετών, ο Αλέξιος στέφθηκε αυτοκράτορας, κατά πάσα πιθανότητα στις 4 Απριλίου του 1081, ιδρύοντας μια δυναστεία που έμελλε να κυβερνήσει την Αυτοκρατορία για έναν και πλέον αιώνα.

Η Αυτοκρατορία βάλλεται από παντού

Η αντιπαλότητα των μεγάλων φατριών, προκειμένου να διαδεχθούν μόνιμα τη Μακεδονική Δυναστεία στον αυτοκρατορικό θρόνο, είχε σε πολλές περιπτώσεις προσελκύσει το αποκλειστικό ενδιαφέρον των στρατηγών, με συνέπεια να αμελήσουν τους εξωτερικούς κινδύνους: μοναδική τους έγνοια ήταν πώς να συμμετάσχουν στη λεία –θέσεις και αξιώματα–, με αποτέλεσμα οι παραμεθόριες περιοχές να απογυμνωθούν επανειλημμένα από τους υπερασπιστές τους. Την κατάσταση εκμεταλλεύτηκαν όσες ξένες εχθρικές δυνάμεις είχαν κάνει την εμφάνισή τους μετά τον θάνατο του Βασιλείου Β΄: οι Νορμανδοί στην Ιταλία, οι Πετσενέγγοι και άλλοι νομαδικοί λαοί στα Βαλκάνια και, τέλος, οι Σελτζούκοι Τούρκοι, υποβοηθούμενοι από άτακτες ομάδες Τουρκομάνων. Έως τα μέσα του ενδέκατου αιώνα, το συνοριακό μέτωπο παρέμενε εν πολλοίς αλώβητο, αλλά στη συνέχεια εκδηλώθηκε παντού έντονη υποχώρηση.

Στην Ιταλία, μετά την ήττα στην Κιβιτάτη, το Βυζάντιο αναζητούσε σύμμαχο εναντίον των Νορμανδών –οι οποίοι είχαν συμφιλιωθεί με την παπική σύνη μετά τη Σύνοδο της Αμάλφης το 1059–, και στράφηκε έτσι προς τον Γερμανό αυτοκράτορα. Οι Νορμανδοί, ενωμένοι πλέον οι περισσότεροι υπό την ηγεσία ενός σπουδαίου ηγέτη, του Ροβέρτου Γυϊσκάρδου, ο οποίος είχε λάβει την επίσημη αναγνώριση της Αγίας Έδρας ως δούκας της Απουλίας, της Καλαβρίας και της Σικελίας, προωθήθηκαν σταδιακά στη Νότια Ιτα-

λία, αφού οι αυτοκράτορες, και συγκεκριμένα ο Κωνσταντίνος Γ', αρνούνταν να παραδώσουν αυτές τις πλούσιες επαρχίες –που επιπλέον προστάτευαν τη Βαλκανική Χερσόνησο– και συνέχιζαν να αποστέλλουν ικανά στρατεύματα, μεταξύ των οποίων και μονάδες Βαράγγων, που ορισμένες φορές ανακαταλάμβαναν τα απολεσθέντα εδάφη. Ο Ροβέρτος Γυϊσκάρδος, ωστόσο, που δεν παρέλειψε να συνδράμει τον αδελφό του, τον Ρογήρο, στην κατάκτηση της Σικελίας, οδήγησε με αποφασιστικότητα τα ολιγάριθμα ακόμη στρατεύματά του, που όμως συνεχώς αυξάνονταν, και κατόρθωσε τελικά να πολιορκήσει την πρωτεύουσα της βυζαντινής Ιταλίας, το Μπάρι. Κατάφερε επίσης να δημιουργήσει ευνοϊκό για τους Νορμανδούς κλίμα στους κόλπους του πληθυσμού της πόλης. Έπειτα από μακρά πολιορκία, η πόλη, μη προσδοκώντας βοήθεια από πουθενά, συνθηκολόγησε την άνοιξη του 1071. Το Βυζάντιο αποκόπηκε από την Ιταλία για πρώτη φορά μετά την ιουστινιάνεια *reconquista*, σε μια συγκυρία κατά την οποία η Χερσόνησος γνώριζε μια δημογραφική και οικονομική αναγέννηση που εκδηλωνόταν παντού στη Δύση.

Ο Μιχαήλ Ζ' προσπάθησε να ανακτήσει το χαμένο έδαφος μέσω της διπλωματίας, αναγνωρίζοντας και αυτός στον Γυϊσκάρδο τον τίτλο του δούκα της Απουλίας, με τον οποίο εντασσόταν στη βυζαντινή ιεραρχία, και παραχωρώντας στους υπασπιστές του ανώτερα και άρα οικονομικώς αποδοτικότερα αξιώματα. Ένα σχέδιο για γαμικό συναλλάγιο ανάμεσα στον Κωνσταντίνο, κληρονόμο του θρόνου, και την κόρη του Γυϊσκάρδου, τη νεότατη Ολυμπιάδα, στόχο είχε να ενισχύσει αυτή τη συμφωνία και να παροτρύνει τον Ροβέρτο να διαπεραιωθεί στην Ανατολία για να πολεμήσει τους Τούρκους. Η ανατροπή του Μιχαήλ Ζ' έθεσε τέρμα σε κάθε τέτοια προοπτική, και ο Βοτανειάτης έστειλε πίσω στον πατέρα της την Ολυμπιάδα. Ο Γυϊσκάρδος εξοργίστηκε και σχεδίασε απόβαση στα Βαλκάνια, η οποία θα αποτελούσε το προοίμιο για την κατάκτηση της αποδυναμωμένης Αυτοκρατορίας. Η ανάρρηση στον θρόνο του Αλεξίου Κομνηνού δεν τον αποθάρρυνε στα σχέδιά του, και την άνοιξη του 1081 αποβιβάστηκε στο Δυρράχιο, αφού κατέλαβε προηγουμένως την Κέρκυρα.

Στα Βαλκάνια, οι αυτοκράτορες επέλεξαν να εφαρμόσουν συμφιλιωτική πολιτική με τους Πετσενέγγους, που η πείρα είχε δείξει ότι ήταν δύσκολο να ηττηθούν στο πεδίο της μάχης. Όταν νομάδες Ούζοι (Τούρκοι ειδωλωλάτρες) διέβησαν τον Δούναβη, ο Κωνσταντίνος Γ' δεν θέλησε να τους αντιμετωπίσει, καταλήγοντας έτσι να κατηγορηθεί για αδράνεια, αλλά για καλή του τύχη οι επιδρομείς αποδεκατίστηκαν από λοιμό και διαλύθηκαν ως εκθαύματος. Η Αυτοκρατορία έλεγχε τις καλά οχυρωμένες πόλεις του Δούναβη, αλλά το 1072 οι Πετσενέγγοι εξεγέρθηκαν, όταν ο Νικηφορίτζης, προσπαθώντας να εξοικονομήσει πόρους, μείωσε τις χρηματικές απολαβές τους.

Οι νομάδες, εν είδει αποζημίωσης, άρχισαν να λεηλατούν τις επαρχίες, απομακρυνόμενοι από τις βάσεις τους και φτάνοντας μέχρι τη Θράκη, ενώ το παραδουνάβιο κατεπανίκιο απωλέσθηκε στο μεγαλύτερο μέρος του.

Ο πιο φοβερός αντίπαλος βρισκόταν στην Ανατολή. Το 1063 ο σουλτάνος Αλπ Αρσλάν διαδέχθηκε τον θείο του Τογρούλ Μπεγκ ως επικεφαλής της τεράστιας αυτοκρατορίας των Μεγάλων Σελτζουκιδών. Σκόπευε να αποκαταστήσει την ενότητα του μουσουλμανικού κόσμου, πράγμα που προϋπέθετε την καταστροφή του σιτιτικού Χαλιφάτου με έδρα το Κάιρο. Όπως ο Τογρούλ Μπεγκ, έτσι και ο Αρσλάν προέτρεψε τους νομάδες Τουρκομάνους, που δεν έπρεπε να μείνουν για μεγάλο διάστημα κοντά στις πλούσιες γαίες του Ιράκ, να ερημώσουν τις χριστιανικές χώρες. Οι επιδρομές αυτές δεν συνιστούσαν τη σοβαρότερη απειλή για τους Βυζαντινούς, αφού δεν αποσκοπούσαν σε μόνιμη κατάληψη εδαφών. Η λεηλασία όμως του μεγάλου ιερού του Αγίου Μιχαήλ στις Χώνες, την πλούσια εμπορική πόλη του Άρτζε, και η καταστροφή της Καισάρειας στην Καππαδοκία, ξεσήκωσαν την κοινή γνώμη. Δυστυχώς, ο βυζαντινός στρατός, τοποθετημένος σε συνοριακές φρουρές, αποδείχτηκε σε πολλές περιπτώσεις ανίκανος να σταματήσει τους εισβολείς, που έφευγαν φορτωμένοι λάφυρα, μολονότι σημείωσε μερικές σημαντικές επιτυχίες, βοηθούμενος από τους πληθυσμούς των παραμεθόριων περιοχών. Η πίεση των Σελτζουκιδών έγινε αισθητή στις εσχαιές της Αρμενίας, όταν ο Αλπ Αρσλάν κατέλαβε το Άνιο το 1064, και δύο χρόνια αργότερα το Καρς, ο πρίγκιπας του οποίου, ο Κακίκιος, το είχε μόλις θέσει υπό την προστασία των Βυζαντινών.

Το 1071 ο σουλτάνος επιχείρησε τεράστια εκστρατεία εναντίον των Φατιμιδών του Καΐρου· περνώντας από τα βυζαντινά σύνορα, απαίτησε τον ανεφοδιασμό του στρατεύματός του από τον κυβερνήτη της Έδεσσας. Μόλις πληροφορήθηκε ότι κατέφθανε ο Ρωμανός Διογένης με τον στρατό του, ο Αλπ Αρσλάν αποφάσισε να διαπραγματευτεί μαζί του, θέλοντας να αποφύγει τη σύγκρουση. Ο Ρωμανός, διστάζοντας στην αρχή, αρνήθηκε τις διαπραγματεύσεις, τόσο για λόγους εσωτερικής πολιτικής –έπρεπε να δικαιολογήσει με ένα μεγάλο πολεμικό κατόρθωμα την αξίωσή του να κυβερνήσει χωρίς τη συνδρομή των Δουκάδων–, όσο και για λόγους εξωτερικής πολιτικής, αφού πίστευε ότι, αν νικούσε, θα έθετε τέλος στις τουρκικές επιδρομές. Ο αυτοκράτορας έστησε το στρατόπεδό του κοντά σε μια οχυρωμένη θέση στο Μαντζικέρτ, που είχε φροντίσει να την ανακαταλάβει από τους Τούρκους ώστε να προστατεύσει τα νώτα του, αλλά διέταξε μεγάλο μέρος των επίλεκτων σωμάτων του να αποχωρήσει, δίνοντας πίστη σε εσφαλμένες πληροφορίες. Στις 26 Αυγούστου 1071 ηττήθηκε και αιχμαλωτίστηκε από τους Τούρκους, ενώ ο στρατός του διασκορπίστηκε χωρίς να υποστεί μεγάλες απώλειες, με εξαίρεση τα τάγματα της Καππαδοκίας [Cheynet, 176· Vryonis, 400].

Η αδιαφορία του Αλπ Αρσλάν για την κατάκτηση της Ανατολίας κατέστη εμφανής με τη μάλλον μεγαλόψυχη, τελικά, υποδοχή του ηττημένου. Άρχισε διαπραγματεύσεις με τον αυτοκράτορα, ζητώντας μόνο να επιστραφούν στους μουσουλμάνους τα εδάφη που είχαν κατακτηθεί τον προηγούμενο αιώνα, μεταξύ των οποίων, βέβαια, και το δουκάτο της Αντιοχείας. Ο Ρωμανός αφέθηκε ελεύθερος λαμβάνοντας ως συνοδεία τουρκική φρουρά, αλλά οι Δούκες στασίασαν αμφισβητώντας τη συνθήκη. Τότε ο Αλπ Αρσλάν αρχικά, και στη συνέχεια ο γιος του, ο Μαλίκ Σαχ, επιχείρησαν να ανακτήσουν τα εδάφη που τους είχε υποσχεθεί ο Διογένης, δηλαδή την Έδεσσα, την Αντιόχεια και την Αρμενία.

Ο σχεδόν αδιάλειπτος εμφύλιος πόλεμος, που διεξαγόταν από την ανάρρηση στον θρόνο του Μιχαήλ Ζ΄ μέχρι την ανάρρηση του Αλεξίου Κομνηνού, επέτρεψε στους Τούρκους να διεισδύσουν εύκολα στη Μικρά Ασία, γιατί οι αυτοκράτορες αλλά και οι αντίπαλοί τους είχαν προσπαθήσει να προσελκύσουν Τούρκους μισθοφόρους, προκειμένου να αυξήσουν το μέγεθος των στρατών τους με σχετικά περιορισμένο κόστος. Οι Τούρκοι σπάνια συνάντησαν οργανωμένη αντίσταση, αν εξαιρέσουμε τα ανατολικά δουκάτα της Αντιοχείας, της Εδέσσης και της Μελιτηνής, επαρχίες οι οποίες συγκέντρωναν το μεγαλύτερο μέρος του στρατού της Ανατολής, υπό τις διαταγές του Φιλαρέτου Βραχαμίου, στρατηγού αρμενικής καταγωγής· εκείνος, από την εποχή της βασιλείας του Βοτανειάτη, ηγεμόνευε αυτόνομος, όχι επειδή εχθρευόταν τους αυτοκράτορες, αλλά επειδή οι Τούρκοι τον είχαν αποκόψει από την υπόλοιπη Αυτοκρατορία [Dédéyan, 178]. Ο Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας είχε προσφύγει στις υπηρεσίες του Τούρκου Αρτούχ για να ξεφορτωθεί τον Ρουσέλιο, αρχηγό του ιππικού των Φράγκων, ο οποίος συγκροτούσε αυτόνομο πριγκιπάτο στο θέμα Αρμενιικών, με τη συνενοχή των ντόπιων αριστοκρατών, ικανοποιημένων που θα εξασφάλιζαν επιτέλους την πολυπόθητη προστασία [Chenet, 382· Shepard, 390]. Λίγο αργότερα ο Μιχαήλ απηύθυνε έκκληση στον Σουλεϊμάν, εξάδελφο των Μεγάλων Σελτζουκιδών, που είχε τεθεί στο περιθώριο και έτσι τάχθηκε πρόθυμα με το μέρος του Βοτανειάτη. Άλλος στασιαστής, ο Νικηφόρος Μελισσηνός, που διέκειτο εχθρικά προς τον Βοτανειάτη, διέσχισε το δυτικό τμήμα της Μικράς Ασίας και προσέλαβε στην υπηρεσία του Τούρκους, που τους εγκατέστησε ως φρουρά σε πόλεις τις οποίες δεν θα μπορούσαν να έχουν καταλάβει, αφού δεν κατείχαν την πολιορκητική τέχνη. Με αυτό τον τρόπο ο Σουλεϊμάν έγινε κύριος της καλά οχυρωμένης Νικαίας, που βρισκόταν στην καρδιά της Βιθυνίας, απέναντι από την Κωνσταντινούπολη [Cahen, 173 και 174].

Η ανάρρηση στον θρόνο του Αλεξίου Κομνηνού

Με την ανάρρησή του στον θρόνο, ο Αλέξιος Κομνηνός έθεσε δύο αντικειμενικούς στόχους: να διατηρήσει την εξουσία, μολονότι, τον προηγούμενο μισό αιώνα, κανένας αυτοκράτορας εκτός από τον Κωνσταντίνο Γ΄ δεν το είχε κατορθώσει, και να απωθήσει τους εχθρούς. Διέθετε ισχυρή υποστήριξη στους κόλπους της αριστοκρατίας, υπό τον όρο βέβαια ότι θα παγιωνόταν η συμμαχία του με τους Δούκες. Παρά τον αρχικό δισταγμό του, νυμφεύθηκε τελικά την εγγονή του καίσαρα Ιωάννη, την Ειρήνη, και παραχώρησε τα πορφυρά σανδάλια του στον Κωνσταντίνο, γιο του Μιχαήλ Ζ΄, τον οποίο αρραβώνιασε, μόλις αυτό κατέστη εφικτό, με τη μεγαλύτερη κόρη του, την Άννα Κομνηνή. Ωστόσο, υπολόγιζε κυρίως στους ανθρώπους του στενού οικογενειακού του περιβάλλοντος, τον αδελφό του Ισαάκιο, για τον οποίο θέσπισε το αξίωμα του *σεβαστοκράτορος*, θέτοντάς τον πάνω από κάθε άλλο αξιωματούχο, και τη μητέρα του, την Άννα Δαλασσηνή, στην οποία, όταν αναχωρούσε από την πρωτεύουσα σε εκστρατεία, εκχωρούσε τη διακυβέρνηση της Αυτοκρατορίας, περιβάλλοντάς τη με αυτοκρατορικές εξουσίες. Στο στρατιωτικό πεδίο, τα πλεονεκτήματά του ήταν αξιοπρόσεκτα, γιατί ο στρατός της Δύσης ήταν σχεδόν άθικτος, μολονότι η κατάσταση στην Ανατολία παρέμενε ρευστή. Αν δρούσε γρήγορα και στηριζόταν στις δυνάμεις του Φιλαρέτου Βραχαμίου και άλλες βυζαντινές φρουρές, ένας ταλαντούχος στρατηγός θα μπορούσε αναμφισβήτητα να αποκαταστήσει τα πράγματα.

Ο Ροβέρτος Γυΐσκάρδος, συνοδευόμενος από τον γιο του, τον Βοημούνδο του Τάραντα, αποβιβάστηκε με ισχυρό στρατό και πολιόρκησε το Δυρράχιο, θέση-κλειδί που προστάτευε την Εγνατία Οδό και βρισκόταν υπό τη διοίκηση του γυναικάδελφου του Αλεξίου, του Γεωργίου Παλαιολόγου. Τον Οκτώβριο του 1081 ο αυτοκράτορας γνώρισε δεινή ήττα από τον Γυΐσκάρδο κοντά στο Δυρράχιο, το οποίο αργότερα έπεσε στα χέρια του Νορμανδού ηγέτη, ανοίγοντάς του τον δρόμο προς τη Θεσσαλονίκη. Ο Αλέξιος είχε υποστεί βαριές απώλειες και δεν ήταν πια σε θέση να πραγματοποιήσει επιχειρήσεις εναντίον των Τούρκων στην Ανατολή. Για να αναχαιτίσει τη νορμανδική προέλαση, κατέφυγε στη διπλωματία, ζητώντας την υποστήριξη των Βενετών, οι οποίοι ανησυχούσαν επειδή ο Γυΐσκάρδος έλεγχε τις δύο όχθες του πορθμού του Ύδρουντος και θα μπορούσε να εμποδίσει τον πλου των ενετικών πλοίων που εξέρχονταν στην Αδριατική. Ο Αλέξιος συνήψε με τους Βενετούς συνθήκη, κατά πάσα πιθανότητα το 1082· η Βενετία έθεσε στην υπηρεσία του αυτοκράτορα τον στόλο της, με αντάλλαγμα εμπορικά προνόμια, προκειμένου να διασπάσει τη γραμμή ανεφοδιασμού του Νορμανδού αρχηγού [Lilie, 613]. Από την άλλη πλευρά, εκείνος αιτήθηκε, έναντι μεγάλου χρηματικού ποσού, την παρέμβαση του Γερμανού αυτοκράτορα Ερ-

ρίκου Δ', ο οποίος ανησυχούσε για την επιρροή που ασκούσε ο Γυϊσκάρδος στον πάπα. Η αντίσταση που προβλήθηκε στην Καστοριά και η σοφή απόφαση να αποφευχθεί η μάχη κατά παράταξη ανέκοψαν την προέλαση των Νορμανδών, των οποίων ηγούνταν τότε ο Βοημούνδος. Στη σύγκρουση, όμως, έθεσε οριστικά τέλος ο θάνατος του Γυϊσκάρδου το 1085.

Ο Αλέξιος συνέχισε να δίνει προτεραιότητα στην άμυνα των Βαλκανίων, πολεμώντας τους Πετσενέγγους, οι οποίοι, εκμεταλλευόμενοι τον Νορμανδικό Πόλεμο, είχαν επεκτείνει τις λεηλασίες τους μέχρι τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης. Ο Αλέξιος θέλησε να ανακτήσει τον έλεγχο του Δούναβη, αλλά, όντας μάλλον μέτριος στρατηγός, γνώρισε και πάλι βαριά ήττα στη Δρίστρα/Σιλίστρια, φρούριο που έλεγχε τον Κάτω Δούναβη, και τα επόμενα χρόνια αναγκάστηκε να αρκεστεί σε περιορισμένης κλίμακας επιχειρήσεις για να ανακόψει την προέλαση των Πετσενέγγων. Ανίκανος να θέσει τέλος σε αυτές τις επιδρομές αποκλειστικά με τις βυζαντινές δυνάμεις, ο Αλέξιος στράφηκε σε έναν νομαδικό λαό που ήταν εγκατεστημένος στα βόρεια του Δούναβη, τους Κουμάνους, και τον Απρίλιο του 1091 οι Πετσενέγγοι ηττήθηκαν τελικά στη μάχη του Λεβουνίου, και οι περισσότεροι αιχμάλωτοι σφαγιάστηκαν. Η απειλή των Πετσενέγγων εξουδετερώθηκε, και αρκετοί επιζήσαντες κατατάχθηκαν στον βυζαντινό στρατό.

Απέναντι στους Τούρκους, ο αυτοκράτορας αρκέστηκε σε πολύ περιορισμένα αμυντικά μέτρα. Ο Σουλεϊμάν, προστατευμένος πίσω από τα στέρεα τείχη της Νίκαιας, παγίωνε την κυριαρχία του επί των Τούρκων της Ανατολίας, χωρίς ωστόσο να έχει θέσει υπό τον έλεγχό του τους εμιρήδες, οι οποίοι συνέχιζαν να επεκτείνονται προς το Αιγαίο, εις βάρος των Βυζαντινών. Έλαβε τον τίτλο του σουλτάνου, προς μεγάλη δυσφορία του Μαλίχ Σαχ, διαδόχου τού Αλπ Αρσλάν, ιδρύοντας το σελτζουκικό Σουλτανάτο του Ρουμ, ονομασία που πήρε επειδή βρισκόταν στην Ανατολία, τη γη των «Ρωμαίων». Ο Σουλεϊμάν ενδιαφερόταν πρωτίστως να μην αποκοπεί από την Ανατολή, από όπου θα προέρχονταν οι αναγκαίες ενισχύσεις. Ακολουθώντας τη μεγάλη στρατιωτική οδό που διέσχιζε την Ανατολία, κατέλαβε αιφνιδιαστικά την Αντιόχεια τον Δεκέμβριο του 1084, απόντος του Φιλαρέτου Βραχαμίου, αλλά ενεπλάκη στις εσωτερικές διαμάχες των Σελτζουκιδών και βρήκε τον θάνατο, το 1086, κοντά στο Χαλέπι. Ο Αλέξιος αρκέστηκε να υπερασπίσει τη νότια ακτή της Θάλασσας του Μαρμαρά και ανακατέλαβε τη Νικομήδεια, η οποία είχε περιέλθει για λίγο στα χέρια των Τούρκων.

Από τον θάνατο του Σουλεϊμάν οι Βυζαντινοί δεν αποκόμισαν τίποτα θετικό, γιατί οι Τούρκοι παρέμεναν πιστοί στον γιο του, τον Κιλίτζ Αρσλάν. Ο Μαλίχ Σαχ, θέλοντας να εξουδετερώσει το αντίπαλο Σουλτανάτο με έδρα τη Νίκαια, εναντίον του οποίου έστειλε στρατό, πρότεινε στον Αλέξιο να απομακρύνει τους Τούρκους από την Ανατολία και να παντρέψει τον γιο του

με την Άννα Πορφυρογέννητη, κόρη του βασιλέως. Ο Αλέξιος, ο οποίος φοβόταν τη γειτονία με μια ενωμένη και ισχυρή τουρκική αυτοκρατορία, και δεν είχε αντιληφθεί τα κίνητρα του Μαλίκ Σαχ, καθυστέρουσε να απαντήσει, και η πρεσβεία που απέστειλε στην περσική αυλή έφτασε μετά τον θάνατο του σουλτάνου. Μεταξύ των εμίρηδων που δρούσαν στην Ανατολία, δύο αποδείχτηκαν ιδιαίτερα επίφοβοι, ο Ντανισμέντ, ένας νεοαφιχθείς φύλαρχος, στα βορειοανατολικά, και ο Τζαχάς, στο δυτικό τμήμα της Μικράς Ασίας.

Ο Ντανισμέντ εγκαταστάθηκε στην Παφλαγονία και συγκρούστηκε όχι με τον Αλέξιο, αλλά με τον Θεόδωρο Γαβρά, δούκα της Τραπεζούντας, η οποία εκείνη την περίοδο ήταν λίγο-πολύ ανεξάρτητη από την Κωνσταντινούπολη. Το 1090 ο Γαβράς πέθανε ως μάρτυρας και η Παφλαγονία, μαζί με τη Νεοκαισάρεια και την Κασταμονή, πέρασε στα χέρια των Τούρκων, ενώ η Χαλδία γλίτωσε από τον Ντανισμέντ. Ο Τζαχάς, εμίρης που είχε υπηρετήσει για ένα διάστημα τους Βυζαντινούς, επωφελήθηκε από την αποδιοργάνωση του νεοσύστατου Σουλτανάτου του Ρουμ για να διευρύνει την επικράτειά του προς την περιοχή της Εφέσου και της Σμύρνης. Αναθαρρημένος από την απουσία κάθε αντίδρασης από μέρους των Βυζαντινών, εξόπλισε στόλο με σκοπό να κατακτήσει τα νησιά κοντά στα μικρασιατικά παράλια. Όταν κατέστη ορατός ο κίνδυνος εφόδου στην Κωνσταντινούπολη από θαλάσσης, σε συνδυασμό με επίθεση διά ξηράς από τους Πετсенέγγους, ο αυτοκράτορας έστειλε μια ναυτική μοίρα εναντίον του Τζαχά, ο οποίος και ηττήθηκε [Cahen, 174].

Περί το 1091, για πρώτη φορά μετά την ανάρρηση στον θρόνο του Αλεξίου, δεν απειλούσε την Αυτοκρατορία μια επικείμενη εισβολή. Τα επόμενα χρόνια ο αυτοκράτορας ασχολήθηκε με την αναδιοργάνωση του κράτους: η εξουσία του είχε εδραιωθεί και τα ανώτατα αξιώματα είχαν απονεμηθεί στους στενότερους συγγενείς του, οι οποίοι, στα μάτια των απλών αξιωματούχων, πλούτισαν σκανδαλωδώς. Επιπλέον, ο αριθμός των κατώτερων αξιωματούχων είχε μειωθεί, ως συνέπεια μιας διοίκησης λιγότερο πολυπρόσωπης και πολυπλόκαμης, κυρίως όσον αφορά τα δημόσια οικονομικά. Ωστόσο, η προσωπική εξουσία του αυτοκράτορα δεν έπαψε να αμφισβητείται, όπως μαρτυρούν οι πολλές συνωμοσίες στις οποίες ενεπλάκη μια μερίδα αξιωματούχων, ιδίως γύρω από τον Νικηφόρο Διογένη. Ο Ιωάννης Κομνηνός, πρωτότοκος γιος του Αλεξίου και συναυτοκράτορας από τη βάπτισή του το 1088, ανακηρύχθηκε διάδοχος το 1092, εφόσον ο Κωνσταντίνος Δούκας είχε παραμεριστεί. Μετά τον πρόωρο θάνατο του Κωνσταντίνου, η Άννα Κομνηνή παντρεύτηκε τον Νικηφόρο Βρυέννιο το 1096/1097, προσφέροντας στον Αλέξιο την υποστήριξη ενός από τους μεγαλύτερους οίκους της Μακεδονίας. Η οικονομική κατάσταση της Αυτοκρατορίας επιδειωνόταν όσο οι εχθροί κατακτούσαν εδάφη, με αποτέλεσμα το κράτος να στερείται φορολογικών εσό-

δων, αυξάνοντας ταυτόχρονα τις στρατιωτικές δαπάνες. Η υποτίμηση του χρυσού νομίσματος, που ξεκίνησε επί Κωνσταντίνου Θ', ουδόλως ανακόπηκε κατά την πρώτη δεκαετία της βασιλείας του Αλέξιου. Αντιστρέφοντας την κατάσταση στα Βαλκάνια και μη έχοντας να αντιμετωπίσει καμία μεγάλη σύγκρουση, ο Αλέξιος εφάρμοσε μια πιο στέρεη φορολογική πολιτική, εκδίδοντας ένα νέο χρυσό νόμισμα, το υπέρπυρον, με σταθερή αξία, το οποίο τέθηκε σε κυκλοφορία το 1092 (πρβλ. Κεφ. 12, σ. 447).

Ένας σφετεριστής του θρόνου όφειλε πάντα να υπογραμμίζει τη θεϊκή αρωγή, εμφανιζόμενος ως υποδειγματικός ορθόδοξος. Ο Αλέξιος έπρεπε επίσης να σβήσει από τη μνήμη την ωμή δήμευση της εκκλησιαστικής περιουσίας, στην οποία προέβη στην αρχή της βασιλείας του, για να χρηματοδοτήσει τα νέα μισθοφορικά τάγματα. Ο αυτοκράτορας συναίνεσε στην καταδίκη του Ιωάννη του Ιταλού, φιλοσόφου που προσέγγισε τη θεολογία ως κλάδο της φιλοσοφίας και επιπλέον ήταν φίλα προσκείμενος στην οικογένεια των Δουκάδων. Τον Μάρτιο του 1082 ο Ιωάννης ο Ιταλός υποχρεώθηκε να αποκηρύξει τις θέσεις του ενώπιον του αυτοκράτορα και της Ενδημούσης Συνόδου. Κατά τ' άλλα, ο Αλέξιος δεν απέτρεψε την καταδίκη των Βογομίλων και τον θάνατο στην πυρά του Βασιλείου, αρχηγού της αίρεσης στην πρωτεύουσα. Ευνόησε τον κληρο της Αγίας Σοφίας εις βάρος των επαρχιακών μητροπολιτών στην Ενδημούσα Σύνοδο που διοικούσε την Εκκλησία. Τέλος, το 1107, ευνόησε τη δημιουργία σώματος ιεροκηρύκων ώστε να βελτιωθεί η διδασχή του Ευαγγελίου στον πληθυσμό της πρωτεύουσας.

Το δεινό πλήγμα της Σταυροφορίας

Έπειτα από μερικά χρόνια ηρεμίας, με μοναδικά προβλήματα μια εισβολή των Κουμάνων το 1095 και ορισμένες σερβικές επιδρομές, ο Αλέξιος Κομνηνός έστρεψε ξανά την προσοχή του στη Μικρά Ασία. Η κατάσταση τον ευνοούσε, αφού είχε πια υπό τον έλεγχό του την ακτή της Μαύρης Θάλασσας, καθώς κατείχε τη Χαλδία και είχε ανακτήσει αμαχητί το λιμάνι της Σινώπης. Ο βασιλεύς δεν σκόπευε να αντιπαρατεθεί στους Σελτζουκίδες του Ρουμ υπό τον Κιλίτζ Αρσλάν, τον γιο του Σουλεϊμάν, αφού εκείνος δεν επιχειρούσε να επεκταθεί προς δυσμάς, αλλά προς ανατολάς, προκειμένου να διατηρήσει τα ερείσματά του στην κοιτίδα των Τουρκομάνων μαχητών. Ο Σελτζουκίδης, έχοντας στόχο να κατακτήσει τη Μελιτηνή, που βρισκόταν ακόμη στα χέρια ενός παλαιού στρατηγού του Βυζαντίου, του Γαβριήλ, είχε να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό των Ντανισμεντιδών.

Ωστόσο, ο αυτοκράτορας δεν τολμούσε να προβεί σε εκτεταμένες επιχειρήσεις χωρίς τη βοήθεια της Δύσης. Οι Βυζαντινοί, που ανέκαθεν εκτιμούσαν την αξία των Φράγκων ιππέων, συνέχιζαν να τους στρατολογούν,

ιδίως ανάμεσα στους πολλούς προσκυνητές που επισκέπτονταν την Κωνσταντινούπολη. Ο κόμης Ροβέρτος της Φλάνδρας, που δέχτηκε παρόμοιο αίτημα όταν παρεπιδημούσε στην πρωτεύουσα, διέθεσε σώμα πεντακοσίων ανδρών, τους οποίους ο Αλέξιος τοποθέτησε ως φρουρά στη Βιθυνία [Schreiner, 194]. Πολλοί Φράγκοι στρατιώτες, αφού υπηρετούσαν στην Ανατολία –συνιστώντας το μεγαλύτερο μέρος της φρουράς της Έδεσσας–, επέστρεφαν ο καθένας στη χώρα του, δίνοντας μια ευνοϊκή εικόνα της Αυτοκρατορίας και εκθειάζοντας τη γενναιοδωρία των αυτοκρατόρων.

Η διένεξη μεταξύ των Εκκλησιών δεν είχε λάβει μη αναστρέψιμη τροπή, και η επανένωση έμοιαζε μια πιθανή και ευκαταία επιλογή για αμφότερες τις πλευρές. Ο Ουρβανός Β΄ εξέλεγε πάπας το 1088. Εφόσον αντιμετώπιζε και αυτός αντιπάλους στους κόλπους της Καθολικής Εκκλησίας, που συσπειρώνονταν γύρω από τον αντιπάπα Κλήμεντα Γ΄, πολλαπλασίασε τις κινήσεις καλής θέλησης. Αιτήθηκε την επανεγγραφή του ονόματός του στα δίπτυχα της Κωνσταντινούπολης, και τον Σεπτέμβριο του 1089 ήρε τον αφορισμό που βάρυνε τον Βυζαντινό αυτοκράτορα, αφορισμό τον οποίο είχε επιβάλει τελικά ο προκάτοχός του Γρηγόριος Ζ΄ στον Νικηφόρο Γ΄. Το σχέδιο μιας ενωτικής Οικουμενικής Συνόδου στην Κωνσταντινούπολη δεν ευοδώθηκε, γιατί ο αυτοκράτορας ήταν πεπεισμένος ότι οι Έλληνες ιεράρχες δεν θα αναγνώριζαν τα πρωτεία της Ρώμης, σημείο στο οποίο ένας υπέρμαχος της γρηγοριανής μεταρρύθμισης, όπως ο Ουρβανός Β΄, ήταν αδύνατον να υποχωρήσει.

Ο Αλέξιος συνέταξε μια σειρά επιστολών, όπου γινόταν λόγος για την απελπιστική κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι χριστιανοί της Ανατολής και, απ' ό,τι μπορούμε να συμπεράνουμε, για την προοπτική μιας εκστρατείας, υπό τους Φράγκους και τους Βυζαντινούς, προς τα Ιεροσόλυμα. Τις απέστειλε σε όλους τους πρίγκιπες της Δύσης προκειμένου να λάβει βοήθεια [Shepard, 198], και η δραστήρια διπλωματία του απέδωσε τους επιδιωκόμενους καρπούς. Όπως είναι φυσικό, ο αυτοκράτορας, που ήλπιζε επίσης ότι ο Ουρβανός Β΄ θα επηρέαζε επί το μετριοπαθέστερον τους συμμάχους του Νορμανδούς, έστειλε αντιπροσώπους στη σύνοδο της Πλακεντίας το 1095 για να ζητήσει βοήθεια, περιγράφοντας με μελανά χρώματα την κατάσταση της χριστιανοσύνης στην Ανατολή, όπου μάλιστα η απειλή έφτανε μέχρι τα τείχη της πρωτεύουσας. Ίδιο αίτημα είχε διατυπώσει και ο Μιχαήλ Ζ΄ στον πάπα Γρηγόριο Ζ΄, ο οποίος το είχε δεχτεί ευμενώς, έστω κι αν δεν προέκυψε κάτι συγκεκριμένο. Ο Ουρβανός Β΄, όπως προηγουμένως και ο Γρηγόριος Ζ΄, προέτρεψε τους ιππότες της Δύσης να πολεμήσουν στην Ανατολή, δίνοντας όρκο πίστης στον αυτοκράτορα. Ο πάπας επανέλαβε την έκκλησή του στη σύνοδο του Κλερμόν τον επόμενο χρόνο, και τέθηκε επικεφαλής μιας κίνησης στην οποία θα εντασσόταν ένα εντυπωσιακό πλήθος

ένοπλων προσκυνητών με προορισμό τα Ιεροσόλυμα. Πολλοί μαχητές προέρχονταν από τη Γαλλία, και ορισμένοι από αυτούς –ή συγγενείς τους– είχαν συμμετάσχει στις συγκρούσεις με τους μουσουλμάνους στην Ισπανία, έπειτα από την έκκληση που απηύθυναν οι χριστιανοί βασιλείς, θορυβημένοι από τη διογκούμενη ισχύ των Αλμοραβιδών.

Οι στόλοι με τα μεταγωγά των ιταλικών πόλεων δεν διέθεταν ακόμη αρκετά πλοία ώστε να μεταφέρουν ένα τέτοιο πλήθος ανθρώπων και ζώων. Κατά συνέπεια, μόνο οι χερσαίοι δρόμοι ήταν προσβάσιμοι, γεγονός που σήμαινε την υποχρεωτική διέλευση από την Κωνσταντινούπολη.

Οι στρατιώτες, υπό την ηγεσία των αρχόντων τους, προέρχονταν από πολλές χώρες της Δύσης. Ανάμεσά τους ξεχώριζαν τέσσερα εκστρατευτικά σώματα: οι άνδρες του Γοδεφρείδου του Βουιλώνιου, οι άνδρες του Ραϊμόνδου (Ισαγγέλη), κόμητα της Τουλούζης, οι πολεμιστές του Νορμανδού Βοημούνδου και, τέλος, μια πολυεθνική δύναμη υπό τον Ροβέρτο της Νορμανδίας, τον Ροβέρτο της Φλάνδρας και τον Στέφανο του Μπλουά. Την ίδια πορεία ακολουθούσε ένα ετερόκλητο πλήθος, που περιελάμβανε πολλούς αμάχους, με επικεφαλής τον Πέτρο τον Ερημίτη. Η παρουσία Φράγκων πολεμιστών στο έδαφος του Βυζαντίου είχε πάψει από καιρό να αποτελεί καινοτομία. Οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες έκαναν τακτική χρήση των υπηρεσιών τους, υπό βυζαντινή όμως διοίκηση, ενώ τώρα οι νεοαφιχθέντες είχαν τις δικές τους επιδιώξεις: την εκδίωξη των Τούρκων από την Ανατολή και την απελευθέρωση του Παναγίου Τάφου. Τον ενεργό ρόλο του Αλεξίου στην προετοιμασία αυτού που εκ των υστέρων ονομάσαμε Α΄ Σταυροφορία τον απέκρυψε η κόρη του Άννα στην Αλεξιάδα, επειδή η κοινή γνώμη στο Βυζάντιο εξέφερε αργότερα όλο και πιο αρνητικές κρίσεις για τους Σταυροφόρους, ενώ πολλοί θεωρούσαν ότι ο Αλέξιος ήταν ο κύριος υπαίτιος για την πραγματοποίηση της σταυροφορίας. Η Άννα, αποσιωπώντας τη διπλωματική εκστρατεία του πατέρα της, ήθελε να προστατεύσει τη μνήμη του και να τον απαλλάξει από κάθε ευθύνη [Shepard, 197].

Η συνεργασία ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τους επικεφαλής της Σταυροφορίας ήταν έτσι κι αλλιώς απαραίτητη, καθώς εκείνος έπρεπε να παράσχει οδηγούς, να φροντίσει για τον ανεφοδιασμό των προσκυνητών και, συνεπώς, την οργάνωση των αγορών με τη συμμετοχή εμπόρων, αφού, διαφορετικά, οι περιοχές από τις οποίες περνούσαν θα κινδύνευαν να λεηλατηθούν. Από την άλλη πλευρά, οι Δυτικοί επρόκειτο να διασχίσουν τη Μικρά Ασία εκδιώκοντας τους Τούρκους, πράγμα που σήμαινε ότι έπρεπε να προσδιοριστεί το καθεστώς των ανακτημένων εδαφών. Τέλος, μεταξύ των Σταυροφόρων συγκαταλεγόταν ο Βοημούνδος, εναντίον του οποίου είχε πολεμήσει σκληρά ο Αλέξιος πριν από δεκαπέντε χρόνια. Οι Λατίνοι κατέφθασαν κατά κύματα, χωρίς καμία τάξη και οργάνωση, μπροστά στα τεί-

χη της Κωνσταντινούπολης το 1096, ενώ συνέχισαν να αφικνούνται και άλλοι μέχρι την άνοιξη του 1097. Ο Αλέξιος επιθυμούσε να διαπεραιωθούν το ταχύτερο δυνατόν στη Μικρά Ασία, προκειμένου να αποτρέψει μια τεράστια συγκέντρωση ξένων στρατευμάτων έξω από μια τόσο πλούσια πόλη.

Ο Πέτρος ο Ερημίτης και οι άνθρωποί του έφτασαν από τους πρώτους και διαπεραιώθηκαν γρήγορα στη βόρεια ακτή της Βιθυνίας, κοντά στην Κιβωτό, ένα νέο κάστρον που το είχε ανεγείρει ο Αλέξιος. Αφηφώντας τις εντολές που είχαν λάβει και επαφθαλμιώνοντας τον πλούτο της υπαίθρου, τόλμησαν να προχωρήσουν αστόχαστα μέχρι τα τείχη της Νίκαιας, όπου οι Τούρκοι τούς αιφνιδίασαν και τους κατέσφαξαν. Οι διαπραγματεύσεις με τους επικεφαλής της Σταυροφορίας διεξήχθησαν τον χειμώνα 1096/1097 και υπήρξαν δύσκολες, όχι τόσο με τον Βοημούνδο, που ήταν εξοικειωμένος με τη βυζαντινή διπλωματία και, διαθέτοντας μικρό στρατό, επιδίωκε να θεθεί στην υπηρεσία του αυτοκράτορα, με αντάλλαγμα τίτλους υψηλού κύρους [Shepard, 196], όσο με τον κόμητα της Τουλούζης, που δεν ήταν διατεθειμένος να δώσει όρο πίστης, λόγω της υψηλής καταγωγής του. Η συμφωνία κλείστηκε, τελικά, συνεπικουρούσης της γενναιοδωρίας του αυτοκράτορα: οι όροι της προέβλεπαν ότι, σε αντάλλαγμα για τον ανεφοδιασμό των Λατίνων, την παροχή οδηγών και την υποστήριξη, όποτε αυτό ήταν εφικτό, από μέρους του αυτοκρατορικού στρατού, οι Σταυροφόροι θα παρέδιδαν στους αξιωματούχους του αυτοκράτορα τις ανακτημένες από τους Τούρκους πόλεις και επαρχίες. Η μοίρα των εδαφών που είχαν πάψει από καιρό να ανήκουν στους Βυζαντινούς, όπως η νότια Συρία και η Παλαιστίνη, ήταν πιο αβέβαιη, και η Αυτοκρατορία δεν τα διεκδίκησε ανοιχτά.

Την άνοιξη του 1097 οι Σταυροφόροι πολιορκήσαν τη Νίκαια και εκδίωξαν τα βοηθητικά στρατιωτικά σώματα του σουλτάνου. Την παραμονή της άλωσης της πόλης τους, οι Τούρκοι προτίμησαν να διαπραγματευτούν την παράδοσή τους απευθείας με τον Αλέξιο, ο οποίος δεν επέτρεψε να καταληφθεί εξ εφόδου η πόλη. Πολλοί Σταυροφόροι χολώθηκαν, επειδή έτσι θα έχαναν τη λεία που, κατά την άποψή τους, ήταν καθ' όλα νόμιμη. Οι προσκυνητές προσέθεσαν και άλλες επιτυχίες στο ενεργητικό τους, απωθώντας και πάλι τους Σελτζουκίδες στο Δορύλαιο, στις 30 Ιουνίου του 1097, και αποκρούοντας, κοντά στην Ηράκλεια, μια επίθεση του εμίρη της Καππαδοκίας, ο οποίος είχε λάβει ενισχύσεις από τους Ντανισμεντίδες. Στη συνέχεια, κατευθύνθηκαν προς την Αντιόχεια, την οποία και πολιορκήσαν. Ορισμένοι αρχηγοί των Φράγκων επωφελήθηκαν από τη θερμή υποδοχή που τους επιφύλαξαν οι Αρμένιοι της Κιλικίας για να εγκατασταθούν στην περιοχή, όπως ο Βαλδουίνος της Βουλώνης, ο οποίος εγκαταστάθηκε στην Έδεσσα [Dédéyan, 178]. Στην Αντιόχεια, ο Τούρκος εμίρης, ο Γιαγκί Σιγιάν, προέβαλλε σθεναρή αντίσταση για μήνες. Οι Λατίνοι αντιμετώπιζαν τρομερή έλλειψη εφο-

δίων, παρά τις προσπάθειες του Αλεξίου να τους αποστέλλει εφόδια από την Κύπρο. Ο αυτοκράτορας, που είχε τεθεί επικεφαλής του στρατού του και είχε αναχωρήσει για να τους βοηθήσει, επέστρεψε βασιζόμενος στα λόγια του Στέφανου του Μπλουά ο οποίος, κρίνοντας ότι οι Λατίνοι δεν είχαν καμία ελπίδα, εγκατέλειψε τις τάξεις τους. Οι Σταυροφόροι όμως, αφού απώθησαν τον στρατό του εμίρη της Μοσούλης Καρβουγά, στις 28 Ιουνίου του 1098, εισήλθαν στην Αντιόχεια. Ο Βοημούνδος, έπειτα από μακρές διαπραγματεύσεις με τους άλλους αρχηγούς των Σταυροφόρων, κατάφερε να του αποδοθεί η πόλη ως φέουδο. Ο Αλέξιος, εξοργισμένος, θεώρησε ότι η κίνηση αυτή ακύρωνε τη συμφωνία της Κωνσταντινούπολης και επιχείρησε να αποκαταστήσει τη βυζαντινή κυριαρχία στην περιοχή, εγκαινιάζοντας με αυτό τον τρόπο μια μακροχρόνια διαμάχη που οδήγησε σε πλήθος στρατιωτικές συγκρούσεις με τους Λατίνους πρίγκιπες της Αντιόχειας [Lilie, 186].

Μετά την επιτυχία της επιχείρησης, που σφραγίστηκε με την άλωση των Ιεροσολύμων τον Ιούλιο του 1099, οι ενισχύσεις που εστάλησαν, το 1100 και το 1101, δεν κατόρθωσαν να φτάσουν στη Συρία. Οι Σταυροφόροι ιππότες, παραβλέποντας τις συμβουλές του Αλεξίου, διέσχισαν εντελώς ανοργάνωτοι την Ανατολία και αιφνιδιάστηκαν από τους Τούρκους. Ένα από τα μεγαλύτερα στρατιωτικά σώματα, εκείνο υπό τον Ραϋμόνδο της Τουλούζης, που είχε επιστρέψει στη Δύση αλλά ήταν πια πιστός λίζιος του Αλεξίου εξαιτίας του μίσους του για τον Βοημούνδο, οργάνωνε επιχειρήσεις εναντίον των Ντανισμεντιδών και ηττήθηκε κατά κράτος στην Παφλαγονία. Οι επανειλημμένες απόπειρές τους απέβησαν άκαρπες, και ορισμένοι Σταυροφόροι υποψιάζονταν ότι ο αυτοκράτορας θα υπονόμει τις προσπάθειές τους, φοβούμενος μήπως αναπτυχθούν ισχυρά λατινικά κράτη στην Ανατολή· διέδωσαν, έτσι, στη Δύση την εικόνα του δόλιου Έλληνα. Ο κύριος της Αντιόχειας Βοημούνδος, απειλούμενος από τις αντεπιθέσεις των Βυζαντινών, αποφάσισε να αφήσει τον ανιψιό του Ταγκρέδο επικεφαλής του πριγκιπάτου και ο ίδιος να επιστρέψει στη Δύση προκειμένου να οργανώσει εκστρατεία εναντίον του Αλεξίου. Με την υποστήριξη του πάπα Πασχάλη Β', ο Βοημούνδος συγκέντρωσε πολυάριθμο στράτευμα και, ακολουθώντας τα ίχνη του πατέρα του, του Ροβέρτου Γυϊσκάρδου, αποβιβάστηκε στο Δυρράχιο το 1107. Ο Αλέξιος απέκοψε τις γραμμές ανεφοδιασμού του Βοημούνδου, συσπείρωσε γύρω του μια ομάδα υποτελών βαρόνων και απέφυγε να αναμετρηθεί μαζί του σε επίπεδο και γυμνό έδαφος. Η συνθήκη της Δεαβόλεως, που υπογράφηκε το 1108, επισφράγιζε την ήττα του Βοημούνδου, μολονότι ο Ταγκρέδος αρνήθηκε να εφαρμόσει τους όρους που αφορούσαν την Αντιόχεια, η οποία, τυπικά, είχε αποδοθεί στην Αυτοκρατορία.

Ο απολογισμός της Σταυροφορίας υπήρξε, ωστόσο, θετικός για την Αυτοκρατορία, διότι, αφ' ης στιγμής οι Τούρκοι απωθήθηκαν από τους Λατίνους

στο οροπέδιο της Μικράς Ασίας, ο Αλέξιος απέστειλε τους στρατηγούς του να ανακαταλάβουν την περιοχή της Σμύρνης, της Εφέσου και, στη συνέχεια, της Φιλαδέλφειας· έτσι, μαζί με τη Βιθυνία που την είχαν αποδώσει πίσω οι Σταυροφόροι, περιήλθαν εκ νέου στην αυτοκρατορική εξουσία οι πιο εύφορες πεδιάδες της Μικράς Ασίας, έστω κι αν ορισμένες περιοχές είχαν ερημωθεί και εγκαταλειφθεί. Στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του, ο Αλέξιος χρειάστηκε να απωθήσει πολλές επιδρομές των Σελτζουκιδών, χωρίς όμως να διασφαλίσει όρους μόνιμης ειρήνης και να εγγυηθεί με αυτό τον τρόπο την ασφάλεια των ανακτημένων εδαφών. Οι ελπίδες για ανάκτηση του κεντρικού οροπεδίου της Ανατολίας έσβησαν, και ο Αλέξιος προτίμησε να δημιουργηθεί μια νεκρή ζώνη ανάμεσα στα εδάφη των Βυζαντινών και την καρδιά του Σουλτανάτου των Σελτζουκιδών, το οποίο είχε συρρικνωθεί στην περιοχή του Ικονίου, της νέας του πρωτεύουσας μετά την απώλεια της Νίκαιας. Το 1116 ο Αλέξιος εκστράτευσε αυτοπροσώπως για να περιορίσει τις επιδρομές των Τούρκων, και κατήγαγε νίκη κοντά στο Φιλομήλιο επί του Σαχάνσαχ, γιου του Κιλίτζ Αρσλάν. Στον δρόμο της επιστροφής προς την Κωνσταντινούπολη, μετακίνησε τον χριστιανικό πληθυσμό της περιοχής, αφού αντιλήφθηκε ότι δεν ήταν σε θέση να του παρέχει προστασία σε μόνιμη βάση.

Η βασιλεία του Ιωάννη Β΄

Ο θάνατος του Αλεξίου το 1118, μακράν τού να σηματοδοτήσει μια απρόσκοπη διαδοχή, ανέδειξε τα σοβαρά οργανωτικά προβλήματα μιας Αυτοκρατορίας διοικούμενης από μια οικογενειακή δυναστεία, όταν η αυτοκράτειρα Ειρήνη Δούκαινα, με την υποστήριξη της κόρης της Άννας, θέλησε να την κληροδοτήσει στον γαμπρό της, τον Νικηφόρο Βρουένιο. Ο Ιωάννης Β΄, με τη βοήθεια του αδελφού του Ισαακίου, έδρασε αστραπιαία, έχοντας τη σιωπηρή συναίνεση του πατέρα του, και απομάκρυνε τους συνωμότες. Ωστόσο, λίγα χρόνια αργότερα, ο Ισαάκιος έφυγε από την Κωνσταντινούπολη και κατέφυγε μαζί με τον γιο του στην αυλή του Ικονίου. Ο ανταγωνισμός για την Αυτοκρατορία δεν έφερε πια αντιμέτωπους μεγάλους οίκους, αλλά εντοπιζόταν στους κόλπους της βασιλεύουσας δυναστείας.

Ο Ιωάννης Β΄ κυβέρνησε στηριζόμενος στον Ιωάννη Αξούχο, Τούρκο που είχε αιχμαλωτιστεί σε παιδική ηλικία και είχε ανατραφεί μαζί με τον αυτοκράτορα· του όφειλε τα πάντα, και εκείνος τον είχε ορίσει ανώτατο διοικητή των στρατευμάτων του [Brand, 432]. Για τη βασιλεία του Ιωάννη Β΄ δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα, αφού δεν προκάλεσε το ενδιαφέρον κανενός από τους συγχρόνους του ιστορικούς, καταγράφηκε όμως στη συλλογική μνήμη ως ευτυχής περίοδος. Ο βασιλεύς, στρατιώτης πρώτα απ' όλα, εκστράτευσε σε όλα τα μέτωπα, δημιουργώντας στη Μικρά Ασία το οχυ-

ρωμένο στρατόπεδο του Λοπαδίου για να αντικαταστήσει το Δορύλαιο, που παρέμενε υπό τουρκική κυριαρχία, και για να διαθέτει μια γερή βάση επίθεσης εναντίον των Τούρκων. Ο Ιωάννης Β΄ ελευθέρωσε την κοιλάδα του Μαιάνδρου και, προσπαθώντας να διατηρήσει ανοιχτό τον δρόμο προς την Αττάλεια, κατέλαβε τη Σωζόπολη της Πισιδίας. Απώθησε μια τελευταία επίθεση των Πετσενέγγων το 1123 και στη συνέχεια διέλυσε ένα σερβικό εκστρατευτικό σώμα, ενώ μερικούς από τους αιχμαλώτους που συνέλαβε τους εκτόπισε και τους εγκατέστησε στη Βιθυνία. Παρότι είχε νυμφευθεί πριγκίπισσα από την Ουγγαρία, δέχτηκε την επίθεση στρατιωτικών δυνάμεων αυτού του κράτους, που είχε αρχίσει να ισχυροποιείται στα βόρεια των Βαλκανίων, αλλά και πάλι επικράτησε. Δεν γνώρισε την ίδια επιτυχία με τους Βενετούς, με τους οποίους δεν θέλησε να ανανεώσει τα εμπορικά προνόμια, γιατί εκείνη την περίοδο κανένας αντίπαλος δεν απειλούσε την Αυτοκρατορία στη θάλασσα. Ωστόσο, ο αυτοκράτορας, επειδή ακριβώς δεν διέθετε πολεμικό στόλο, υποχρεώθηκε να αναθεωρήσει την απόφασή του το 1126.

Ο Ιωάννης Β΄ είχε δύο μεγάλες φιλοδοξίες, που συνδέονταν μεταξύ τους: να απωθήσει τους Ντανισμεντίδες, που ήταν τότε ισχυρότεροι από τους αντιπάλους τους, τους Σελτζουκίδες, και να επαναφέρει την Αντιόχεια στους κόλπους της Αυτοκρατορίας, σε συνδυασμό με την υποταγή των Αρμενίων που ήταν πλέον κύριοι της Κιλικίας, την οποία διεκδικούσαν επίσης οι Φράγκοι της Αντιόχειας. Για μια μεγάλη περίοδο, ο βυζαντινός στρατός εκστράτευε σε ετήσια βάση στα όρη της Παφλαγονίας, και κατέλαβε τελικά την Κασταμονή και τη Γάγγρα, αλλά, κάθε φορά που ο αυτοκράτορας αποσυρόταν, οι αντίπαλες δυνάμεις εξουδετέρωναν τις φρουρές που υπεράσπιζαν αυτές τις ορεινές οχυρές θέσεις. Το πριγκιπάτο της Αντιοχείας είχε αποδυναμωθεί σε μεγάλο βαθμό, από τότε που ο Ρογήρος της Αντιοχείας και οι επίλεκτοι Νορμανδοί ιππότες του υπέκυψαν στο πεδίο της μάχης, στον Αγρό του Αίματος, το 1119 [Setton, 195, τ. 1]. Το 1138 ο Ιωάννης Β΄ οδήγησε ισχυρό εκστρατευτικό σώμα εναντίον της Κιλικίας και του πριγκιπάτου της Αντιοχείας, κάνοντας επίδειξη δύναμης στους Αρμένιους, τους Λατίνους και τους μουσουλμάνους του Ζέγκι, εμίρη της Μοσούλης. Ο Ιωάννης Β΄ έφτασε μέχρι το Σαϊζάρ, φρούριο στα νότια της Αντιόχειας, και έλυσε την πολιορκία του έναντι χρηματικής αποζημίωσης. Έκανε την επίσημη είσοδό του στην Αντιόχεια το 1139 δίπλα στον πρίγκιπα Ραϋμόνδο, αλλά αναγκάστηκε να αναδιπλωθεί, καθώς ήρθε αντιμέτωπος με στάση που οργάνωσαν κρυφά οι Λατίνοι αρχηγοί [Lilie, 186]. Έπειτα από νέα εκστρατεία, το 1140, εναντίον των Ντανισμεντιδών, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία, αφού η Νεοκαισάρεια δεν ανακτήθηκε, ο Ιωάννης Β΄ αναχώρησε ξανά για την Αντιόχεια το 1142, και άρχισε τις προετοιμασίες για το αποφασιστικό πλήγμα τον επόμενο χρόνο: πέθανε όμως την άνοιξη του 1143, καθώς κυνηγούσε.

Η βασιλεία του Ιωάννη Β΄ συνιστά εν μέρει συνέχεια εκείνης του πατέρα του, ως προς τους στόχους που είχαν τεθεί: να παγιωθεί η βυζαντινή εξουσία στα Βαλκάνια, ώστε να διασφαλιστούν τα μέσα για να εκδιωχθούν οι Τούρκοι από το οροπέδιο της Ανατολίας, και να υποταχθεί με τη στρατιωτική ισχύ το πριγκιπάτο της Αντιοχείας. Από μια άλλη άποψη, συνιστά προάγγελο της εκρηκτικής κατάστασης που επικρατούσε κατά τη διάρκεια της επόμενης βασιλείας: ο στρατός ξηράς ευρισκόμενος συνεχώς επί ποδός πολέμου και η θέση να προστρέξει η Αυτοκρατορία σε βοήθεια των Σταυροφόρων στους Αγίους Τόπους, καθώς εκείνοι βρίσκονταν υπό την ασφυκτική πίεση των μουσουλμάνων. Όσο για τα ανακτηθέντα εδάφη, ο τελικός απολογισμός δεν είναι διόλου εντυπωσιακός: παγιώθηκαν όμως τα κεκτημένα της προηγούμενης βασιλείας, και ο Ιωάννης Β΄ κληροδότησε στον διάδοχό του ικανό στρατό, που ενέπνεε τον σεβασμό στους πιθανούς αντιπάλους του.

Οι φιλοδοξίες του Μανουήλ Κομνηνού

Προτού πεθάνει, ο Ιωάννης Β΄ κατόρθωσε να πάρει με το μέρος του το στράτευμα, ώστε το τελευταίο να αποδεχθεί τη χειροτόνηση του γιού του Μανουήλ ως δεσπότη-διαδόχου του, και να δώσει όρκο υποταγής υπέρ αυτού, του νεότερου από τα εν ζωή τέκνα του. Έπειτα από τους αρχικούς διασταγμούς, ο Μανουήλ επανεπιβεβαίωσε την παραδοσιακή συμμαχία με τη Γερμανική Αυτοκρατορία εναντίον των Νορμανδών, νυμφευόμενος τη Βέρθα του Σούλτσμπαχ, συγγενή του αυτοκράτορα Κορράδου Γ΄. Ο Μανουήλ, στη συνέχεια, βρέθηκε αντιμέτωπος με μια νέα Σταυροφορία, την οποία προκάλεσε η πτώση της Έδεσσας το 1144. Ακολουθώντας το παράδειγμα του παππού του, του Αλεξίου Κομνηνού, υποσχέθηκε το 1146 να βοηθήσει τους Σταυροφόρους, αλλά η Β΄ Σταυροφορία διέφερε από την προηγούμενη, καθώς επικεφαλής των στρατευμάτων ήταν δύο από τους ισχυρότερους ηγεμόνες της Δύσης, ο Λουδοβίκος Ζ΄ και ο Κορράδος Γ΄. Ο Μανουήλ δεν μπορούσε επομένως να διεξάγει, όπως ο Αλέξιος, διαπραγματεύσεις από θέση διπλωματικής ισχύος. Ο μεγάλος γερμανικός στρατός προκάλεσε ορισμένα επεισόδια και, όταν έφτασε μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης, προξένησε ιδιαίτερη ανησυχία στον Μανουήλ και τους κατοίκους της. Ο Κορράδος όμως, που επείγεται να διαπεραιωθεί στη Μικρά Ασία χωρίς να αναμένει την άφιξη του Λουδοβίκου Ζ΄, απωθήθηκε από τους Τούρκους στο Δορύλαιο και ο στρατός του διασκορπίστηκε. Ο Γερμανός αυτοκράτορας επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο ίδιος ο Μανουήλ τού τόνωσε το γηικό. Ο Λουδοβίκος Ζ΄, με τη σειρά του, έγινε δεκτός με μεγαλοπρέπεια στην πρωτεύουσα, αλλά ούτε ο δικός του στρατός είχε καλύτερη τύχη, γιατί ο βασιλιάς επιβίβαστηκε τελικά στα πλοία στην Αττάλεια, εγκαταλείποντας

τους πεζικάριους του. Η Σταυροφορία υπήρξε μάλλον αποτυχημένη και, κατά τη μαρτυρία του Όδονος του Ντέιγ, του χρονικογράφου που ακολουθούσε τον Λουδοβίκο Ζ', ορισμένοι Σταυροφόροι θεώρησαν ότι τα γεγονότα επιβεβαίωσαν για μία ακόμη φορά τη δολιότητα των Ελλήνων [Setton, 195, τ. 1]. Την ίδια στιγμή, όμως, τα λατινικά κράτη της Ανατολής δεν είχαν πια να περιμένουν ιδιαίτερες ενισχύσεις από τη Δύση, και ο Μανουήλ πρόβαλλε ως ένα πιθανό στήριγμα, λόγω της γειννίασης της Αυτοκρατορίας.

Το καλοκαίρι του 1147 ο Ρογήρος Β΄ της Σικελίας, επωφελούμενος από το γεγονός ότι μεγάλο μέρος των βυζαντινών στρατευμάτων είχε συγκεντρωθεί κοντά στην πρωτεύουσα, επιτέθηκε στην Αυτοκρατορία. Κατέλαβε την Κέρκυρα, και στη συνέχεια πραγματοποίησε απόβαση και λεηλάτησε τη Θήβα και την Κόρινθο, αρπάζοντας πολύτιμα υφάσματα και αιχμαλώτους, μεταξύ των οποίων πολλούς υφαντουργούς. Η απώλεια της Κέρκυρας, που μετατράπηκε σε βάση για επιθέσεις από τον εχθρό, ήταν αδύνατον να γίνει ανεκτή από τον Μανουήλ, ο οποίος ανανέωσε τα ενετικά προνόμια προκειμένου να έχει αμέσως στη διάθεσή του στόλο. Η πολιορκία της οχυρωμένης πόλης υπήρξε μακρόχρονη, διαμάχες ξεσπούσαν μεταξύ Ελλήνων και Βενετών, μολονότι ήταν σύμμαχοι, και τελικά η εχθρική φρουρά δεν παραδόθηκε πριν από το 1149.

Μετά τον θάνατο του Ρογήρου, τον Φεβρουάριο του 1154, ο Μανουήλ αποφάσισε να επιτεθεί στους Νορμανδούς σε εδάφη τους στη Νότια Ιταλία, με τη βοήθεια των Βενετών και του Γερμανού Κορράδου. Δύο στρατηγοί, εφοδιασμένοι με μεγάλες ποσότητες χρυσού, εστάλησαν με μικρό στρατιωτικό σώμα και πέτυχαν να συμπράξει μαζί τους μέρος του ντόπιου πληθυσμού, που υπέφερε υπό τη νορμανδική κηδεμονία και νοσταλγούσε την εποχή του βυζαντινού κατεπανικίου. Οι Βυζαντινοί κατέλαβαν εύκολα το Μπάρι, αλλά απέτυχαν μπροστά στην ακρόπολη του Βρινδησίου, ενώ τον Μάιο του 1156 ηττήθηκαν από τον βασιλιά Γουλιέλμο. Παλαιότερα, αυτή η βυζαντινή εκστρατεία ερμηνευόταν ως απόδειξη των φιλόδοξων σχεδίων του Μανουήλ, που επιδίωκε δήθεν να αναβιώσει την Αυτοκρατορία του Ιουστινιανού. Αν λάβουμε υπ' όψιν τις δυνάμεις που κινητοποιήθηκαν –μερικές χιλιάδες άνδρες–, ο αυτοκράτορας αναμφίβολα αποσκοπούσε μόνο να θέσει υπό τον έλεγχό του μερικά λιμάνια στην Απουλία, για να αποτρέψει μια νέα απόβαση των Νορμανδών στις βαλκανικές ακτές.

Ο Μανουήλ δεν δίστασε να παρέμβει στις υποθέσεις της Ιταλίας, γιατί είχε αντιληφθεί ότι η ισχύς των Λατίνων αυξανόταν ταχύτατα και ότι έπρεπε να τους αποτρέψει να ενωθούν εναντίον των Ελλήνων. Ακόμη και πριν από την επιχείρηση στο ιταλικό έδαφος, είχε πετύχει να γίνει αποδεκτή η εξουσία του στην Αγκώνα, βυζαντινό ορμητήριο από όπου επίσης προωθούνταν χρηματικά ποσά για να εξαγοραστεί η υποστήριξη των κατοίκων άλ-

λων ιταλικών πόλεων. Αυτή η έντονη κινητικότητα του στοίχισε αργότερα τη συμμαχία των Γερμανών· ο Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας, μάλιστα, που είχε διαδεχθεί τον θείο του Κορράδο, ήταν αποφασισμένος να διεκδικήσει τα δικαιώματά του επί της Ιταλίας. Τελικά, συνομολογήθηκε συνθήκη ειρήνης με τον Γουλιέλμο της Σικελίας το 1158, χωρίς ωστόσο αυτή να οδηγήσει σε ανατροπή των συμμαχιών [Lillie, 188].

Η διατήρηση της ειρήνης στα Βαλκάνια ήταν απολύτως απαραίτητη, γιατί από εκείνες τις επαρχίες προέρχονταν πια τα περισσότερα έσοδα του αυτοκρατορικού ταμείου και, επιπλέον, γιατί συνιστούσαν τον αναγκαίο συνεκτικό δεσμό με την ανθηρή τότε Δύση· ταυτόχρονα, έπρεπε να εξουδετερωθεί η ολοένα αυξανόμενη δύναμη των Ούγγρων. Με διαδοχικούς πολέμους –ήταν οι περισσότεροι πόλεμοι που διεξήγαγε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του– και παρεμβάσεις στις δυναστικές έριδες των Άρπαντ, της βασιλεύουσας ουγγρικής δυναστείας, ο Μανουήλ κατόρθωσε να καταστήσει το ουγγρικό βασίλειο κράτος υποτελές, επιβάλλοντας τον Μπέλα ως διάδοχο του θρόνου –μηστήρα της κόρης του, της πορφυρογέννητης Μαρίας– και κυριαρχώντας στη Δαλματία, την οποία εποφθαλιμούσαν και οι Ούγγροι βασιλείς.

Ο Μανουήλ επιχείρησε επίσης να αποκαταστήσει τη βυζαντινή πρωτοκαθεδρία στην Ασία, χωρίς να τη θέσει απαραίτητα υπό τον άμεσο διοικητικό έλεγχο της Αυτοκρατορίας. Αρχικά, ενίσχυσε τα αμιγώς βυζαντινά εδάφη, συμπληρώνοντας το δίκτυο των αμυντικών οχυρώσεων και δημιουργώντας το θέμα με τη χαρακτηριστική ονομασία Νεόκαστρα, προκειμένου να εξασφαλίσει το συνεχές της βυζαντινής επικράτειας ανάμεσα στη Βιθυνία και την κοιλάδα του Μαιάνδρου. Προνόησε επίσης για την προστασία της άνω κοιλάδας του Μαιάνδρου, ώστε να αποκλείσει τους Τούρκους νομάδες από τις πλούσιες πεδιάδες του θέματος Θρακησίων. Μετέφερε, τέλος, τους αιχμαλώτους των βαλκανικών πολέμων στη Βιθυνία και εποίκισε το Αδραμύτιο.

Για να πείσει τον Σελτζουκίδη σουλτάνο και τον Ντανισμεντίδη εμίρη να δεχτούν την επικυριαρχία του Βυζαντίου, ο αυτοκράτορας εφάρμοσε ταυτόχρονα πολιτική επίδειξης ισχύος –με στρατιωτικές επιχειρήσεις– και εκμαυλισμού. Θεώρησε ότι ο στόχος του επιτεύχθηκε, όταν ο Κιλίτζ Αρσλάν τον επισκέφθηκε το 1161 στην Κωνσταντινούπολη· ο σουλτάνος, που ο Μανουήλ τον είχε υιοθετήσει, δήλωσε τότε ότι είναι υπηρέτης (δούλος) του αυτοκράτορα. Ο αυτοκράτορας παρείχε οικονομική ενίσχυση στον σουλτάνο, ζητώντας του σε αντάλλαγμα να του παραδώσει ορισμένες πόλεις που θα κατακτούσε. Ο σουλτάνος όμως εκμεταλλεύτηκε την ειρήνη για να εξουδετερώσει τους αποδυναμωμένους Ντανισμεντίδες και να ενώσει υπό την εξουσία του τους Τούρκους της Μικράς Ασίας, χωρίς να προσφέρει ανταλλάγματα.

Ο Μανουήλ ενδιαφέρθηκε, όπως και οι προκάτοχοί του, για τα φραγκικά κράτη των Αγίων Τόπων, αλλά, εγκαταλείποντας την ιδέα της άμεσης υπα-

γωγής της Αντιοχείας στη βυζαντινή διοίκηση, επιχείρησε να θέσει υπό την προστασία του όλους τους Φράγκους της Ανατολής, με τη σκέψη ότι, σε περίπτωση ανάγκης, θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως σύμμαχοί του εναντίον των Τούρκων, προσβάλλοντας τα νώτα τους. Οι Φράγκοι αποδείχτηκαν ευνοϊκά διακείμενοι συνομιλητές, αφού η θέση τους έβαινε επί τα χείρω, λόγω της επανένωσης της Συρίας υπό τον Νουρεντίν, ενώ εξαιτίας της αποτυχίας της Β΄ Σταυροφορίας δεν υπήρχε εναλλακτική λύση [Lilie, 186]. Η προσέγγιση επισφραγίστηκε με επιγαμίες. Ο Μανουήλ πήρε για δεύτερη σύζυγό του τη Μαρία της Αντιοχείας, ενώ ο Βαλδουίνος Γ΄ των Ιεροσολύμων και στη συνέχεια ο αδελφός του, ο Αμωρύ, νυμφεύθηκαν πριγκίπισσες του Βυζαντίου, λαμβάνοντας παχυλή χρηματική προίκα. Ο Μανουήλ εισήλθε με μεγαλοπρέπεια στην Αντιόχεια το Πάσχα του 1159, αφού προηγουμένως είχε υποτάξει τους Ρουπενίδες της Κιλικίας, που ανέκαθεν αντιδρούσαν στη βυζαντινή κυριαρχία. Δύο φορές ο αυτοκράτορας, που είχε ναυπηγήσει πάλι ετοιμοπόλεμο στόλο, σχεδίασε εκστρατεία –από κοινού με τους Φράγκους των Ιεροσολύμων– εναντίον της Αιγύπτου των Φατιμιδών, η οποία είχε τότε περιπέσει σε πλήρη στρατιωτική παρακμή· παρ’ όλα αυτά, ο πλούτος της θα προσέφερε ανακούφιση στα κράτη των Αγίων Τόπων. Οι υστερόβουλες, όμως, σκέψεις των δύο συμμάχων δεν τους επέτρεψαν να αξιοποιήσουν τις αρχικές επιτυχίες, και την Αίγυπτο κατέλαβε τελικά ο Σαλαδίνος.

Οι σύγχρονοί του *Ρωμαίοι* προσάπτουν στον Μανουήλ ότι ήθελε να γίνει αρεστός στους Δυτικούς, πολλούς εκ των οποίων όχι μόνο τους ενέταξε στον στρατό του αλλά και τους δέχτηκε στην αυλή του, αναθέτοντάς τους διπλωματικές αποστολές. Ο Μανουήλ είχε συνειδητοποιήσει ότι η αυτοκρατορική ισχύς θα μπορούσε να αποκατασταθεί αν επιδίωκε τη συνεργασία με τους Λατίνους –οι οποίοι αναπτύσσονταν ραγδαία, τόσο σε δημογραφικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο–, και όχι την αντιπαράθεση μαζί τους. Οι θρησκευτικές διαφορές δεν συνιστούσαν εμπόδιο, μολονότι ο αυτοκράτορας φρόντιζε να υπερασπίζεται με κάθε ευκαιρία τα δίκαια της ελληνικής Εκκλησίας. Όταν ο Μανουήλ έκρινε ότι θίγονταν τα συμφέροντα της Αυτοκρατορίας, δεν δίσταζε να επέμβει. Έτσι, το 1171, διέταξε να συλληφθούν όλοι οι Βενετοί της Αυτοκρατορίας και να κατασχεθούν οι περιουσίες τους, γιατί θεώρησε ότι η θέση τους ήταν υπέρ το δέον πλεονεκτική, ο δε ρόλος που διαδραμάτιζαν στις ιταλικές υποθέσεις, αρνητικός. Εχμεταλλεύτηκε την αντιπαλότητά τους με τους Γενουάτες, για να διαπραγματευθεί με τους τελευταίους μια εμπορική συμφωνία λιγότερο ευνοϊκή για τους Λατίνους εμπόρους.

Το 1176 ο Μανουήλ σχεδίασε τη μεγαλύτερη εκστρατεία του, θέλοντας να πετύχει πολλούς στόχους ταυτόχρονα. Καταρχάς, ήλπιζε να πλήξει καιρία τον σουλτάνο, πολιορκώντας την πρωτεύουσά του, επειδή εκείνος είχε

αποκτήσει υπέρμετρη δύναμη από τότε που απορρόφησε τα εδάφη των Νταμισμεντιδών· επιπλέον, μετά τον θάνατο του Νουρεντίν, σουλτάνου της Δαμασκού, ο κύριος του Ικονίου είχε πάψει να χρησιμεύει ως αντίβαρο της επιρροής του και ως έμμεσος αρωγός των σταυροφορικών κρατών. Εξάλλου, αν πετύχαινε το εν λόγω εγχείρημα, που θα καθιστούσε πάλι την Αυτοκρατορία έναν πολύτιμο γείτονα των Φράγκων της Ανατολής, ο Μανουήλ θα οργάνωνε ένα είδος σταυροφορίας για να σώσει τους Φράγκους, οι οποίοι βρισκόνταν σε κρίσιμη κατάσταση, υπό την απειλή του Σαλαδίνου που είχε καταλάβει την Αίγυπτο. Ο Μανουήλ οχύρωσε το Δορύλαιο και το Σούβλαιο, για να θέσει ξανά υπό τον έλεγχό του το οροπέδιο της Ανατολίας και να εποπτεύει τους Τούρκους νομάδες. Η κατάσταση μεταβλήθηκε άρδην, όταν ο αυτοκράτορας και ο στρατός του αιφνιδιάστηκαν στα στενά του Μυριοκεφάλου. Ο Μανουήλ απώλεσε όλο του τον πολιορκητικό μηχανισμό και μέρος των ανδρών του, αλλά και ο στρατός του σουλτάνου υπέστη σοβαρές απώλειες. Η αποτυχία αυτή έθεσε τέρμα σε κάθε ελπίδα ανάκτησης των τουρκικών εδαφών. Ο βυζαντινός στρατός παρέμενε εντούτοις αποτελεσματικός, αφού τον επόμενο χρόνο συνέτριψε μεγάλο τουρκικό εκστρατευτικό σώμα που είχε σταλεί στην κοιλάδα του Μαιάνδρου [Lilie, 190].

Ο Μανουήλ υπήρξε πολύ προσεκτικός στην άσκηση των καθηκόντων του ως ηγεμόνα. Ενεπλάκη όσο λίγοι αυτοκράτορες στις υποθέσεις της Εκκλησίας, ακόμη και σε δογματικά ζητήματα, χωρίς να προκαλέσει τις αναμενόμενες για τέτοιου είδους ανάμειξη αντιδράσεις. Επιδίωξε να μεταρρυθμίσει τον μοναχισμό, και φάνηκε γενναιόδωρος προς τις μονές, κυρίως στην αρχή της βασιλείας του. Προχώρησε επίσης σε μεταρρύθμιση του συστήματος απονομής δικαιοσύνης στα δικαστήρια της Κωνσταντινούπολης, για να επιταχύνει την έκδοση αποφάσεων και να πατάξει τη διαφθορά.

Τον Σεπτέμβριο του 1180 ο Μανουήλ πέθανε, αφήνοντας την εξουσία στον γιο του Αλέξιο, πολύ νέο ακόμη για να βασιλεύσει, και στη γυναίκα του Μαρία της Αντιοχείας, που ορίστηκε αντιβασίλισσα. Ο απολογισμός αυτής της λαμπρής βασιλείας έγινε αντικείμενο έντονων αντιπαραθέσεων. Ορισμένοι, ακολουθώντας τον Νικήτα Χωνιάτη, εκτιμούν ότι ο Μανουήλ υπερεκμεταλλεύτηκε τους πόρους της Αυτοκρατορίας με μέτρια αποτελέσματα, καθώς η εξωτερική του πολιτική απέτυχε, κατ' ουσίαν, τόσο στη Δύση [Lilie, 188] όσο και στην Ανατολή. Ο Paul Magdalino [192] υπογράμμισε τον άδικο χαρακτήρα αυτής της κρίσης, αφού, όταν πέθανε ο Μανουήλ, κατέλιπε μια Αυτοκρατορία πλούσια και ειρηνική. Είχε συνάψει συμφωνίες ειρήνης με όλους τους γείτονές του, ενώ ακόμη και στην Ιταλία διατηρούσε πολλούς υποστηρικτές, μεταξύ των οποίων και ο ισχυρός οίκος των Μομφερρατικών. Η φήμη του στη Δύση και τους Αγίους Τόπους ήταν άριστη, όπως μαρτυρεί η *Ιστορία* του Γουλιέλμου της Τύρου [73].

Η ταχεία αποδυνάμωση επί Αγγέλων

Οι αδυναμίες του συστήματος που είχαν εγκαθιδρύσει οι Κομνηνοί έγιναν σαφώς αισθητές. Όλα στηρίζονταν στην ικανότητα του αυτοκράτορα να εμπνέει την υπακοή στους ανθρώπους του περιβάλλοντός του και να ικανοποιεί τις απαιτήσεις τους. Η αντιβασίλισσα, όμως, η Μαρία της Αντιοχείας, λόγω της λατινικής της καταγωγής, δεν διέθετε ικανοποιητικό δίκτυο στο οποίο να ασκεί την επιρροή της. Ένας πρώτος εξάδελφος του Μανουήλ, ο Ανδρόνικος, σφετερίστηκε την εξουσία, κολακεύοντας τα ξενόφοβα αισθήματα μερίδας των Κωνσταντινουπολιτών και σφαγιάζοντας τους Λατίνους της πρωτεύουσας την άνοιξη του 1182. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι έβαλε να δηλητηριάσουν τη Μαρία, κόρη του αυτοκράτορα Μανουήλ, καθώς και τον σύζυγό της, τον Ρενιέ τον Μομφερρατικό. Τον επόμενο χρόνο σχεδίασε την εκτέλεση της Μαρίας της Αντιοχείας και τον στραγγαλισμό του Αλεξίου Β', ενώ ταυτόχρονα υποκίνησε στάσεις από τους συγγενείς του Μανουήλ και πολλές επιθέσεις από τα γειτονικά κράτη της Αυτοκρατορίας, τα οποία ο Μανουήλ είχε καταστήσει εγγυητές της ασφάλειας του γιου του. Οι επαρχίες της Ασίας υποστήριζαν τον Ιωάννη Κομνηνό, τον δομέστικο των σχολών που είχε ορίσει ο Μανουήλ, και τους επιβλήθηκαν αυστηρές ποινές στη Νίκαια και την Προύσα, τις οποίες κατέλαβε ο σφετεριστής Ανδρόνικος με τη βοήθεια του στρατού της Δύσης. Βλέποντας σε κάθε άνθρωπο του Μανουήλ έναν πιθανό αντίπαλο, ο Ανδρόνικος εξόντωσε τα περισσότερα μέλη της ανώτερης αριστοκρατίας, στερώντας έτσι τον αυτοκρατορικό στρατό από την πλειονότητα των ικανών στελεχών του. Πρώτη επαρχία που αποσκίρτησε ήταν η Κύπρος, υπό την καθοδήγηση του Ισαακίου Κομνηνού, απογόνου του Αλεξίου Α', ο οποίος ανακηρύχθηκε εκεί αυτοκράτορας.

Στο εξωτερικό μέτωπο, ο Μπέλα της Ουγγαρίας άρχισε τις εχθροπραξίες, αλλά η πιο επικίνδυνη επίθεση προήλθε από τους Νορμανδούς, που το 1185 πραγματοποίησαν απόβαση στο Δυρράχιο. Αφού το κατέλαβαν αμαχητί, έφτασαν γρήγορα στη Θεσσαλονίκη, η οποία έπεσε τον Αύγουστο του 1185. Ο δρόμος για την Κωνσταντινούπολη ήταν πια ανοιχτός, και ο πληθυσμός της, ανήσυχος, τάχθηκε με το μέρος ενός δισέγγονου του Αλεξίου Α', του Ισαακίου Αγγέλου, ο οποίος είχε καταφύγει ικέτης στην Αγία Σοφία, επειδή ο Ανδρόνικος είχε αποφασίσει να τον εκτελέσει. Ο Ισαάκιος, που πρωτίστως αγωνιούσε για τη ζωή του, αντλώντας θάρρος από τον δήμον της πρωτεύουσας, απαίτησε το στέμμα. Ο Ανδρόνικος, που δυστυχώς άργησε να επιστρέψει στο Παλάτι, διέφυγε αρχικά τη σύλληψη, αλλά τελικά συνελήφθη και σφαγιάστηκε τον Σεπτέμβριο του 1185.

Ο νέος αυτοκράτορας, που κατέλαβε την εξουσία λόγω των περιστάσεων, δεν ενέπνεε ιδιαίτερο σεβασμό και βρέθηκε αντιμέτωπος με πολλές

εξεγέρσεις. Κατά τη διάρκεια της πιο επικίνδυνης, εκείνης του Αλεξίου Βρανά το 1187, λίγο έλειψε να καταληφθεί η πρωτεύουσα, η οποία σώθηκε τελικά από ένα στρατιωτικό σώμα Λατίνων υπό τον Κορράδο τον Μομφερρατικό. Ο Ισαάκιος δεν κατόρθωσε να ανακτήσει την Κύπρο από τον Ισαάκιο Κομνηνό, τον οποίο προσέτρεξε να ενισχύσει μια νορμανδική ναυτική μοίρα. Το χειρότερο, όμως, ήταν ότι οι Βούλγαροι, υπό τις διαταγές των αδελφών Πέτρου και Ασέν, που τους στήριζαν οι Βλάχοι νομάδες ποιμένες, εξεγέρθηκαν λόγω της υπερβολικής φορολογίας και κατόρθωσαν να επιφέρουν επανειλημμένα πλήγματα στους Βυζαντινούς. Έτσι γεννήθηκε η Δεύτερη Βουλγαρική Αυτοκρατορία, η οποία έμελλε να αναπτυχθεί υπό τον Καλογιάννη (πρβλ. Κεφ. 17, σ. 635). Οι Τούρκοι εκμεταλλεύτηκαν την αποδυνάμωση της Αυτοκρατορίας για να ξαναρχίσουν την προέλασή τους στην Ανατολία, χωρίς ωστόσο να καταλάβουν καμία σημαντική πόλη. Υποστηρίχθηκαν από μέρος του τοπικού πληθυσμού και, με τη σειρά τους, στήριξαν πολλούς στασιαστές, με σημαντικότερο ανάμεσά τους τον Θεόδωρο Μαγκαφά, ο οποίος εγκαταστάθηκε στη Φιλαδέλφεια, στέφθηκε αυτοκράτορας και προχώρησε σε κοπή νομίσματος, χωρίς ωστόσο να κινηθεί εναντίον της Κωνσταντινούπολης.

Την άνοιξη του 1195 η ανατροπή του Ισαακίου από τον αδελφό του Αλέξιο, που οι αξιωματικοί του στρατού ήλπιζαν ότι θα ήταν πιο αποφασιστικός, δεν άλλαξε τα δεδομένα. Στα Βαλκάνια, τοπικοί ηγεμόνες γίνονταν λίγο-πολύ ανεξάρτητοι, επιταχύνοντας την αποσύνθεση της Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, στα πρώτα χρόνια του δέκατου τρίτου αιώνα, οι γαμπροί του αυτοκράτορα –ο οποίος δεν είχε γιο–, ο Αλέξιος Παλαιολόγος και ο Θεόδωρος Λάσκαρης, αποκατέστησαν σταδιακά τη στρατιωτική τάξη και διατήρησαν την αυτοκρατορική εξουσία στα εδάφη με ελληνικό πληθυσμό.

Οι σχέσεις με τη Δύση κατέστησαν δυσκολότερες μετά τη σφαγή των Λατίνων το 1182, στην οποία απάντησαν οι Νορμανδοί με τη σφαγή των Ελλήνων στη Θεσσαλονίκη τρία χρόνια αργότερα. Οι Λατίνοι της Ανατολής –χωρίς βοήθεια από τους Βυζαντινούς, από τότε που η αρμενική Κιλικία απέκτησε την ανεξαρτησία της– υπέκυψαν τελικά στον Σαλαδίνο και έχασαν τα Ιεροσόλυμα το 1187 [Brand, 172]. Η πτώση της πόλης προκάλεσε μια νέα Σταυροφορία, στην οποία συμμετείχαν οι μεγάλοι ηγεμόνες της Δύσης, ο Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας, ο Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος και ο Φίλιππος Αύγουστος. Ο Ισαάκιος Άγγελος, ιδιαίτερα ανήσυχος μπροστά στον όγκο των συγκεντρωμένων δυνάμεων, ήρθε σε διαπραγματεύσεις με τον Σαλαδίνο· στη Δύση υποδέχτηκαν την είδηση με έντονη δυσφορία.

Οι βασιλείς της Γαλλίας και της Αγγλίας ταξίδεψαν διά θαλάσσης και έφτασαν απευθείας στην Άκκρα της Συρίας. Ο Ριχάρδος, ωστόσο, κατέλαβε στο πέρασμά του την Κύπρο, αποσπώντας την από τον σφετεριστή Ισαάκιο

Κομνηνό, ο οποίος είχε κακομεταχειριστεί Άγγλους προσκυνητές που βρέθηκαν σε δύσκολη θέση στα ανοιχτά του νησιού. Οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στον Φρειδερίκο Βαρβαρόσσα και τον Ισαάκιο Άγγελο υπήρξαν δύσκολες και οι έντονες αντιπαραθέσεις πολλαπλασιάστηκαν, όταν οι Γερμανοί Σταυροφόροι διέσχισαν τα Βαλκάνια. Ορισμένοι, στο περιβάλλον του Βαρβαρόσσα, τον συμβούλευσαν να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη για να εκμεταλλευτεί τους πόρους της Αυτοκρατορίας προς όφελος της Σταυροφορίας και να απαλλαγεί από τους δόλιους Έλληνες, οι οποίοι είχαν αποσχιστεί από τη Ρώμη. Ο Ισαάκιος Β΄, ανίκανος να προβάλει αντίσταση στον στρατιωτικά υπέρτερο Βαρβαρόσσα, ενέδωσε σε όλες τις απαιτήσεις του Γερμανού αυτοκράτορα. Εκείνος διέσχισε την Ανατολία καταστρέφοντας το Ικόνιο, και την άνοιξη του 1190 πνίγηκε στην Κιλικία [Setton, 195, τ. 1].

Η Δ΄ Σταυροφορία

Επί Αλεξίου Γ΄ επήλθε ηρεμία στις σχέσεις με τις ιταλικές πόλεις· το 1198 η Βενετία κατόρθωσε να επικυρώσει την ανανέωση των προνομίων της, ενώ η Γένοα και η Πίζα πέτυχαν αργότερα να υπογραφούν αντίστοιχες συνθήκες. Ο σοβαρότερος κίνδυνος προερχόταν από την ένωση της Σικελίας και της Γερμανικής Αυτοκρατορίας υπό έναν ηγεμόνα, τον Ερρίκο ΣΤ΄, ο οποίος υιοθέτησε τις παραδοσιακές διεκδικήσεις των Νορμανδών. Ο Αλέξιος Γ΄ επρόκειτο να του καταβάλλει τεράστιο φόρο υποτέλειας, που θα εισπραττόταν με ειδικό φόρο, το *αλαμανικόν*, αλλά ο Ερρίκος ΣΤ΄ πέθανε τον Σεπτέμβριο του 1197. Η Γ΄ Σταυροφορία δεν κατόρθωσε να ανακτήσει τα Ιεροσόλυμα και ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄, όταν εξελέγη το 1198, επέδειξε αλαζονεία και κήρυξε νέα Σταυροφορία. Στην απόφαση αυτή βρήκε αρωγούς μεγάλους βαρόνους, αλλά όχι και τους ηγεμόνες της Δύσης, που τότε ήταν απασχολημένοι σε μεταξύ τους πολεμικές αναμετρήσεις. Υπήρχε απόλυτη ανάγκη για στόλο, γιατί ο ανομολόγητος στόχος της επιχείρησης ήταν να καταληφθεί η Αίγυπτος. Η Βενετία, την εποχή εκείνη, ήταν η μόνη δύναμη ικανή να ναυπηγήσει τον απαραίτητο αριθμό πολεμικών πλοίων, και ο δόγης Ερρίκος Δάνδολος διαπραγματεύτηκε με τους επικεφαλής των Σταυροφόρων –μεταξύ των οποίων συγκαταλεγόταν ο Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός– το ύψος του χρηματικού ποσού που θα ήταν αναγκαίο για τη μεταφορά 35.000 ανδρών με τα άλογά τους, ενώ επίσης πρότεινε να συμμετάσχει και η Βενετία με πενήντα πλοία. Το καλοκαίρι του 1202 οι μαχητές που συγκεντρώθηκαν ήταν λιγότεροι απ' ό,τι προβλεπόταν και δεν διέθεταν παρά το ήμισυ του απαιτούμενου ποσού.

Ο Αλέξιος Γ΄ πληροφορήθηκε τις προετοιμασίες και ανησύχησε σφόδρα, όταν έμαθε ότι ο νεαρός ανιψιός του Αλέξιος, γιος του ανατραπέντος αδελ-

φού του, απέδρασε από τη φυλακή του στην Κωνσταντινούπολη και ζήτησε τη βοήθεια των Σταυροφόρων για να πάρει πίσω τον θρόνο του πατέρα του. Ο αυτοκράτορας έγραψε στον Ιννοκέντιο Γ' για να αποτρέψει την πραγματοποίηση του σχεδίου. Ο πάπας τού απάντησε πως δεν θα παρείχε στήριξη στον νεαρό διεκδικητή του θρόνου, παρά τις πιέσεις που δεχόταν από ανθρώπους του περιβάλλοντός του, οι οποίοι δεν έπαυαν να του υπενθυμίζουν ότι η ελληνική Εκκλησία αρνιόταν να υποταχθεί στη Ρώμη.

Ο Δάνδολος κατόρθωσε να εκτρέψει σε πρώτη φάση τους Σταυροφόρους από την πορεία τους, με την υπόσχεση να μειώσει το προς καταβολή ποσό, αν τον βοηθούσαν να αποκαταστήσει την ενετική κυριαρχία στη Ζάρα, πόλη της Δαλματίας, πράγμα που συνέβη το 1202, όχι όμως χωρίς να εκδηλωθούν ισχυρές αντιδράσεις και αντιγνώμιες στο στρατόπεδο των Σταυροφόρων, καθώς μια μερίδα τους επιθυμούσε να κατευθυνθούν απευθείας προς τους Αγίους Τόπους. Οι επικεφαλής των Σταυροφόρων αποδέχτηκαν τελικά –και πάλι χωρίς τη σύμφωνη γνώμη ενός τμήματος του στρατού– τις προτάσεις του νεαρού Αλέξιου, που ήταν άκρωτος δελεαστικές, καθώς εκείνος υποσχόταν να τους καταβάλει τεράστιο χρηματικό ποσό και να στείλει ισχυρό εκστρατευτικό σώμα στην Ανατολή. Οι υποσχέσεις ήταν ανεδάφικες, ο διεκδικητής του θρόνου όμως δεν γνώριζε τις πραγματικές δυνατότητες της Αυτοκρατορίας, ούτε ασφαλώς εκείνες των συνομιλητών του.

Ο Αλέξιος Γ', μη διαθέτοντας στόλο, δεν αντιτάχθηκε στην απόβαση των Σταυροφόρων μπροστά στην Κωνσταντινούπολη τον Ιούνιο του 1203. Αυτή τη νέα παράκαμψη τη στήριζαν ή και την ενθάρρυναν οι Βενετοί, οι οποίοι είχαν αφοριστεί από τον πάπα μετά την υπόθεση της Ζάρας, την κατάληψη της οποίας είχε καταδικάσει ρητά ο Ιννοκέντιος Γ'. Ο Αλέξιος Γ' είχε υπό τις διαταγές του πολυάριθμο στρατό, και τα τείχη της πρωτεύουσας είχαν αποδειχτεί στο παρελθόν ανυπέρβλητο εμπόδιο για όλους τους επίδοξους εισβολείς· δεν είχε όμως εξασφαλίσει την υποστήριξη του πληθυσμού. Έπειτα από μια πρώτη αποτυχία, ο Αλέξιος Γ' εγκατέλειψε την πρωτεύουσά του, και οι κάτοικοι, για να αποφύγουν την είσοδο του εχθρικού στρατού, απελευθέρωσαν τον Ισαάκιο Β', τον ανέβασαν ξανά στον θρόνο και, στη συνέχεια, υποδέχτηκαν τον γιο του Αλέξιο Δ' τον Ιούλιο του 1203.

Ο νεαρός αυτοκράτορας έπρεπε να υλοποιήσει τις υποσχέσεις του, ιδίως σε ό,τι αφορούσε την καταβολή του υπεσχημένου ποσού. Οι περισσότερες επαρχίες όμως δεν είχαν αναγνωρίσει την εξουσία του, ενώ ο Αλέξιος Γ' είχε αφήσει άδειο το ταμείο. Οι πρόσδοι του προέρχονταν είτε από την κατάσταση περιουσιών που ανήκαν στους πολιτικούς του αντιπάλους είτε από φόρους που επιβλήθηκαν στους Κωνσταντινουπολίτες. Τα μέτρα αυτά του αφαίρεσαν γρήγορα κάθε ίχνος δημοτικότητας, αφού μάλιστα το σύνολο των εσόδων είχε ως αποδέκτη τους Λατίνους, τους οποίους ο λαός μισούσε όλο

και περισσότερο. Έπειτα από ταραχές, μεγάλο μέρος της πόλης έγινε παρανάλωμα του πυρός, τον Αύγουστο του 1203, και παροξύνθηκε η εχθρότητα εναντίον των Σταυροφόρων.

Μια μερίδα αξιωματούχων, που συσπειρώθηκαν στην πρωτεύουσα γύρω από τον Αλέξιο Δούκα Μούρτζουφλο, εξάδελφο του Αλεξίου, ήταν υπέρ της βίαιης έξωσης των Λατίνων. Ο Μούρτζουφλος έβαλε να σκοτώσουν τον Αλέξιο Δ΄ και επιτέθηκε εναντίον των Σταυροφόρων. Εκείνοι αποφάσισαν να εκδικηθούν για τον πρώην προστάτη τους και, θεωρώντας ότι κανένας Έλληνας δεν ήταν άξιος να βασιλεύσει, επέλεξαν να καταλάβουν την Κωνσταντινούπολη, απόφαση χωρίς προηγούμενο, σχεδιάζοντας εκ των προτέρων τον διαμοιρασμό των βυζαντινών επαρχιών. Έπειτα από μια πρώτη έφοδο που αποκρούστηκε στις 9 Απριλίου, οι Σταυροφόροι μπήκαν στην πρωτεύουσα από τα αφύλακτα, εν μέρει, θαλάσσια τείχη τρεις μέρες αργότερα, και στη συνέχεια λεηλάτησαν την πλουσιότερη πόλη της χριστιανοσύνης.

Η παράκαμψη της Δ΄ Σταυροφορίας παραμένει ένα διαφιλονικούμενο ζήτημα. Ορισμένοι τη θεώρησαν καρπό του μακιαβελισμού του δόγη Δάνδολου, που έπαιρνε έτσι εκδίκηση για τα όσα υπέστη το 1071. Αν παρατηρήσουμε λεπτομερώς πώς εξελίχθηκαν τα γεγονότα και αναλύσουμε τις απρόβλεπτες καταστάσεις που αντιμετώπισαν οι Σταυροφόροι και τις αποφάσεις που πήραν, προκύπτει ότι δεν ήταν προσχεδιασμένο να περάσουν από την Κωνσταντινούπολη. Η βασική διαφορά της Δ΄ Σταυροφορίας σε σχέση με τις προηγούμενες είναι η έλλειψη ενότητας των Ελλήνων, αποτέλεσμα της παρουσίας ενός διεκδικητή του θρόνου στις τάξεις του στρατού των Λατίνων. Από την άλλη πλευρά, είναι βέβαιο ότι τα αμοιβαία αισθήματα εχθρότητας μεταξύ Ελλήνων και Λατίνων είχαν ενισχυθεί μετά τον θάνατο του Μανουήλ Κομνηνού, καθιστώντας έτσι δυνατό το αδιανόητο, δηλαδή την άλωση της πρωτεύουσας των Ελλήνων χριστιανών από τους Λατίνους αδελφούς τους [Angold, 171· *Urbs Capta*, 202].